

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*De multilaterale
orde onder
druk*

Pagina 06

*Samenwerken
om hoop
te bieden*

Pagina 34

*Ongekend
onrecht – maar
geen mysterie*

Pagina 56

Wankele wereld:
Het multilateraal bestel

Groen is een uitgave van

wi
Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 De multilaterale orde onder druk
Door Trineke Palm
- 10 Ontspannen werken aan internationale vrede, orde en stabiliteit
Interview met Simon Polinder
- 16 Een levensvatbare Europese Unie: An ever closer union?
Door Anja Haga en Pieter Dirk Dekker
- 24 Kun je als christen op een partij stemmen die vóór de EU is?
Door Willem Ouweneel
- 26 'Het ligt weer helemaal open'
Interview met dr. Frans-Paul van der Putten
- 34 Samenwerken om hoop te bieden
Door Jacob van der Duijn Schouten en Jacoline de Kruijf
- 40 Stedenbanden: uitstervend fenomeen?
Door Jan Hoogland

Boeken.

- 46 Recensies

Actueel.

- 56 Ongekend onrecht – maar geen mysterie
Door Alex ten Cate
 - 61 Long Lockdown Syndrome
Column door Wouter Beekers
 - 62 Nullen en enen of kromme tenen?
Door Anthonie Drenth
 - 68 Ja/ maar: Ethisch gevoelige kwesties
Door Eric Holterhues en Emile van Velsen
-

Wankele wereldorde

Vanaf het begin van de coronapandemie heeft de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) herhaaldelijk haar zorgen geuit over het egoïstische gedrag van rijke landen. Het VN-agentschap benadrukt dat wereldwijde solidariteit in de terugdringing van het virus, zowel door goede medische voorzieningen als door vaccins, hard nodig is. Toch blijkt uit het gedrag van deze rijke landen dat solidariteit niet aan hen is besteed. Bij de inkoop van medische apparatuur en vaccins is het ellebogenwerk.

De pandemie zet, naast zovele andere zaken, de geopolitieke verhoudingen onder druk en versterkt zo een al eerder ingezette ontwikkeling. Eens gezaghebbende multilaterale organisaties als de WHO en de VN verliezen al langere tijd aan invloed en status. De idealen van solidariteit en gemeenschappelijkheid waaruit ze ooit ontstonden, lijken langzaam te vervliegen. In dit nummer leggen we deze ontwikkeling onder de loep. Welke waarde hebben multilaterale instituten en idealen nog in onze tijd? Is het tijd om te herbronnen of om nieuwe vormen te zoeken?

Met dit nummer nemen we ook afscheid van onze eindredacteur Mirjam Kosten. Zij heeft *Groen* in de afgelopen jaren met veel toewijding, deskundigheid en accuratesse weten te brengen tot waar we nu staan. Daar zijn we haar bijzonder dankbaar voor! We mogen ook dankbaar haar opvolger introduceren: Jan Hoogland, u wellicht niet onbekend als hoogleraar aan de Universiteit Twente. Zijn aantreden vormde tevens de aanleiding om de redactie om te vormen. Jan zal vanaf komend nummer de rol van hoofdredacteur vervullen en mijn vrijwillige functie heet voortaan redactievoorzitter.

Ik wil, zoals mij gewoon geworden is, afsluiten met een meer theologische spits. Hoe kunnen we de oproep tot broederlijkheid en sociale vriendschap, zoals paus Franciscus die in zijn laatste encycliek verwoordde, leidend maken in ons politieke denken en doen in ons land en daarbuiten? Voor u ligt een zomer om u daarop te bezinnen. Heb het goed!

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

De multilaterale orde onder druk

De autoriteit & legitimiteit van internationale organisaties

In de afgelopen twintig jaar wordt de legitimiteit van internationale organisaties steeds vaker in twijfel getrokken.¹ Recente voorbeelden zijn er te over. De Franse president Macron stelde in 2019: “de NAVO is hersendood.”² In de VN-Mensenrechtenraad zitten al jaar en dag lidstaten die mensenrechten niet hoog in het vaandel hebben staan. President Trump dreigde zich terug te trekken uit de Wereldgezondheidsorganisatie en blokkeerde het aanstellen van rechters in de Wereldhandelsorganisatie. Internationale organisaties reflecteren de geopolitieke strijd om invloed tussen met name de VS en China. Voor Nederland, dat zo’n veertig internationale organisaties huisvest³ en zich vanuit de Grondwet committeert aan een internationale rechtsorde, zijn deze ontwikkelingen een punt van zorg. Maar het multilaterale stelsel kan tegen een stootje.

Door Trineke Palm

De feitelijke definitie van multilateralisme is de samenwerking tussen meer dan twee staten. Als zodanig staat het tegenover unilateralisme en bilateralisme. De term heeft echter ook een politieke lading. Het verwijst naar het multilaterale stelsel zoals we dat vandaag de dag kennen: het geheel van internationale organisaties, internationale verdragen en informele arrangementen dat is ontstaan na de Tweede Wereldoorlog en na de val van de Muur. In deze bijdrage richt ik mij voornamelijk op de intergouvernementele internationale organisaties die bestaan uit lidstaten en laat ik de internationale verdragen en informele arrangementen zoals G7/G20, en niet-gouvernementele internationale organisaties buiten beschouwing.

Sinds de tweede helft van de jaren '90 is het aantal van ruim driehonderd intergouvernementele internationale organisaties stabiel.⁴ Deze intergouvernementele internationale organisaties zijn beslist niet over één kam te scheren. Er is grote variatie in zowel de geografische als beleidsmatige reikwijdte ervan. Enerzijds zijn er organisaties met een wereldwijde reikwijdte, zoals de VN met maar liefst 193 lidstaten. Anderzijds zijn er regionale organisaties zoals de EU en de Afrikaanse Unie. Voor deze organisaties geldt dat zij een breed mandaat hebben. Daarnaast zijn er taakspecifieke internationale organisaties, zoals het Internationaal Atoomenergieagentschap.

Dit web aan intergouvernementele organisaties heeft in de naoorlogse periode bijgedragen aan samenwerking tussen landen op een veelheid van gebieden, zoals het bestrijden van armoede, wapenbeheersing, mensenrechten en handelsrelaties. In de aanpak van veel grensoverstijgende vraagstukken, zoals klimaatverandering, spelen deze internationale organisaties een onmisbare rol.

De politieke autoriteit en legitimiteit van internationale organisaties | Niet alleen het aantal internationale organisaties is toegenomen, ook de politieke autoriteit van deze organisaties is uitgebreid.⁵ In een lijvig overzichtswerk hebben Liesbet Hooghe e.a. (2017) de ontwikkeling van de politieke autoriteit van 67 internationale organisaties van 1950-2010 in kaart gebracht.⁶ Zij maken hierin een belangrijk onderscheid tussen twee dimensies van politieke autoriteit die bij discussies over de ‘macht’ van internationale organisaties vaak door elkaar lopen: delegatie en de *pooling* van macht.

Delegatie verwijst naar de autonomie van een internationaal

AUTEUR

Dr. Trineke Palm is universitair docent Internationale Veiligheidsstudies aan de Nederlandse Defensie Academie. Zij promoveerde in 2017 op een onderzoek naar de besluitvorming van EU militaire operaties. Van 2017 tot en met 2020 was ze coördinator van het Fellowsprogramma van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

secretariaat als het gaat om het opstellen van de agenda, de implementatie en handhaving van gemaakte afspraken. De Europese Unie is de internationale organisatie met de meeste delegatie. De Europese Commissie heeft namelijk een belangrijke rol in de besluitvorming van de EU als het gaat om beleidsterreinen als het externe handelsbeleid en het visserijbeleid.

De *pooling* van macht gaat over de manier waarop besluiten worden genomen. Als ieder land een vetomacht heeft, dan heeft de internationale organisatie minder politieke autoriteit, dan als er via meerderheidsbesluitvorming wordt gewerkt. Het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank worden gekenmerkt door de meeste pooling.⁷

Met de toename van politieke autoriteit van internationale organisaties worden ook het vraagstuk van legitimiteit, de perceptie dat de autoriteit van een internationale organisatie op gepaste wijze wordt uitgevoerd, van groot belang. Deze legitimiteit is gebaseerd op de kwaliteit van het proces (verantwoording, transparantie, rechtsgeldigheid) en de kwaliteit van de genomen besluiten (output).⁸

Autoriteit en legitimiteit onder vuur

Als het gaat om *procedurele legitimiteit*, liggen economische internationale organisaties zoals de Wereldhandelsorganisatie, IMF en Wereldbank onder vuur. NGO's en opkomende economieën bekritiseren de procedures van deze organisaties waardoor deze onvoldoende de economische, politieke en demografische verhoudingen in de wereld reflecteren. Dit geldt ook voor de besluitvorming in de VN-Veiligheidsraad. De veto-macht

van de permanente leden van de VN-Veiligheidsraad reflecteert de naoorlogse machtsverhoudingen en wordt betwist door de G4 die ook aanspraak willen maken op een permanente zetel (India, Brazilië, Japan en Duitsland).

De *output-legitimiteit* van internationale organisaties komt onder druk te staan als er niet, of onvoldoende, wordt geleverd – als verwachtingen niet worden waargemaakt. Bijvoorbeeld de eurocrisis en migratiecrisis in de EU hebben geleid tot felle discussies over de toegevoegde waarde van de EU.⁹ Daarnaast betwisten NGO's het neoliberale karakter van veel economische internationale organisaties, en de gevolgen daarvan voor de ongelijkheid tussen landen.

Tabel 1

Autoriteit	Legitimiteit
Uittreden	Tegengas (output)
Confrontatie	Hervormen (proces)

Het betwisten van de autoriteit en legitimiteit van internationale organisaties gebeurt op verschillende manieren, zie tabel 1.¹⁰ Een eerste, meest verstrekkende optie, is het *uittreden* uit een internationale organisatie, zoals het Verenigd Koninkrijk uit de EU en de VS in 2018 uit de VN Mensenrechtenraad stapten.¹¹ Een tweede optie is *tegengas* te geven tegen de specifieke invulling van het beleid. Dit is de strategie van Rusland en China als het gaat om mensenrechten. Ze trekken de autoriteit van de VN Veiligheidsraad niet in twijfel, maar benadrukken het belang van soevereiniteit tegenover mensenrechten. Het gaat hier dus om het veranderen van de beleidsuitkomst, zoals bijvoorbeeld de tekst van een specifieke

“Met de toename van politieke autoriteit van internationale organisaties wordt ook het vraagstuk van legitimiteit van groot belang.”

resolutie. Een derde optie is gericht op het *hervormen* van het proces door de kwaliteit ervan te verbeteren. De inzet van de G4 is hiervan een goed voorbeeld. Tenslotte is er de optie van de *confrontatie*, gericht op het ondermijnen van de autoriteit van een internationale organisatie van binnenuit, zoals te zien bij de opstelling van Hongarije ten aanzien van het EU asiel- en migratiebeleid¹² en het blokkeren van de herbenoeming van rechters binnen de Wereldhandelsorganisatie door de VS.

Implicaties en dilemma's | Met een veelheid aan internationale organisaties die variëren in zowel de geografische en beleidsmatige reikwijdte als in politieke autoriteit, kan het multilaterale stelsel zoals we dat vandaag de dag kennen tegen een stootje. Maar de vormgeving van de huidige multilaterale orde is geen gegeven. Ten eerste kunnen de veranderende geopolitieke verhoudingen ertoe leiden

dat er verschillende concurrerende internationale organisaties ontstaan, zoals we dat ook zagen tijdens de Koude Oorlog. Deze ontwikkeling van een coöperatief naar een competitief multilateraal stelsel zet de verhoudingen op scherp.

Ten tweede kunnen de legitimiteit van het beleidsproces en de uitkomst op gespannen voet staan met elkaar. Hervormingen van de procedurele legitimiteit, bijvoorbeeld het inclusiever maken van de besluitvorming, kan de machtspositie van autoritaire, niet-democratische regimes binnen deze internationale organisaties vergroten. Daarmee doet dit afbreuk aan de outputlegitimiteit van deze organisaties in termen van het beschermen van de internationale rechtsorde en mensenrechten.

Voor Nederland en zijn Europese partners is het de uitdaging om bij te dragen aan een coöperatief multilateraal stelsel, zonder daarbij de centrale noties van een internationale rechtsorde en de mensenrechten op te geven.

Ontspannen werken aan internationale vrede, orde en stabiliteit

Hoe wordt er vanuit verschillende christelijke denkstromingen aangekeken tegen internationale relaties en intergouvernementele organisaties? Simon Polinder bereidt een proefschrift voor over deze vraagstukken en redigeerde recent een bundel over dit thema. In een schriftelijk interview stellen we hem onze vragen over het christelijk realisme, het katholiek-sociaal denken en het neocalvinisme of de christelijke filosofie in relatie tot internationale politiek en samenwerking.

Door Laurens Wijmenga

Wat hebben verschillende stromingen in het christelijke denken over internationale relaties te zeggen over Inter-gouvernementele organisaties? Wat zijn de verschillen en overeenkomsten? In hoeverre is het mogelijk om inzichten uit andere stromingen te integreren in de christelijke denktraditie? | In de bundel *Christian Faith, Philosophy and International Relations* die ik samen met Govert Buijs heb gere-digeerd, onderscheiden wij drie stromingen in het christelijke denken over internationale verhoudingen: christelijk realisme (hierna: CR), katholiek sociaal denken (KSD) en de denktraditie van het neocalvinisme, ofwel de christelijke filosofie (CF).¹ Je zou kunnen zeggen dat het christelijk realisme vooral oog heeft voor de machtsrelaties tussen staten. Katholiek sociaal denken legt vooral de nadruk op de onderlinge verbondenheid en het gemeenschappelijke goede. Vanuit de christelijke filosofie is er met name aandacht voor de levensbeschouwelijke dimensies die zich in de internationale verhoudingen manifesteren. Met deze typering bedoel ik niet te zeggen dat wat de een naar voren brengt niet bij de ander aanwezig is. Het zijn accenten die door de verschillende benaderingen worden ingebracht en die elkaar aanvullen.

Als je vanuit deze drie denkrichtingen kijkt naar intergou-vernementele organisaties (IGO's), ontstaat het volgende beeld. Allereerst: er zijn honderden verschillende IGO's die gaan over uiteenlopende thema's als energie, landbouw, veiligheid, etc. Vanuit CR zal een IGO als iets positiefs gezien worden, omdat het een manier is om een evenwicht te vinden tussen het eigenbe-lang van staten en het collectieve belang. CR heeft echter ook scherp oog voor het feit dat IGO's vehikels kunnen worden van de dominante staten om anderen hun wil op te leggen. Een verwijt dat de Verenigde Staten vaak ten deel valt. Ze zijn dus soms ook een uitdrukking van de economische of militaire machtsverhoudingen in de wereld. Een KSD perspectief zal IGO's vooral zien als instrumenten om collectieve goederen of het gemeenschappelijk goede veilig te stellen of na te streven. Uni-versele vrede, controle op kernwapens zijn nastrevenswaardig en internationale rechtsnormen dienen nageleefd te worden. Als er zaken boven of tussen staten geregeld kunnen worden die het egoïsme van staten kunnen remmen en het streven naar het gemeenschappelijke goede kunnen bevorderen, dan verdient dat steun. Uiteindelijk 'heeft Hij uit één enkele het gehele menselijke geslacht gemaakt' (Handelingen 17: 26, NBG). Vanuit CF zal vooral gekeken worden naar de levensbeschouwelijke of

PERSONALIA
Simon Polinder is associate lector Christelijke Professie aan de Christelijke Hogeschool Ede, mede namens Lelie zorggroep. Binnenkort hoopt hij te promoveren op het proefschrift *Towards a New Christian Political Realism? The Amsterdam School of Philosophy and the Role of Religion in International Relations*.

“De internationale politiek is anders dan de nationale, omdat er een supranationale autoriteit ontbreekt die landen kan dwingen tot bepaald gedrag.”

ideologische vertrekpunten van IGO's. Doen die de geschapen werkelijkheid recht in al haar pluraliteit of is er toch sprake van de verabsolutering van een bepaald aspect van de werkelijkheid? Door welk denken wordt een bepaalde IGO gedreven, welke aannames over de wereld draagt zij uit? Welke vervormde ideeën of ideologieën hebben bezit genomen van IGO's?

De drie perspectieven kunnen complementair zijn, maar ook flink botsen. Ik zou dit dan eerder als familieruzies beschouwen, omdat het in de aard der zaak variaties zijn binnen dezelfde christelijke traditie. De verschillen worden veroorzaakt doordat CR wellicht wat meer naar de samenleving kijkt vanuit een *dualisme* van twee rijken. KSD beschouwt de samenleving meer vanuit een hiërarchie van concentrische cirkels ('subsidiariteit'), terwijl CF meer vanuit verschillende *nevenschikkende* soevereine sferen redeneert ('sovereiniteit in eigen kring'). Daar doorheen loopt nog een verschil in waardering over dat wat er

van de mens verwacht mag worden. Generaliserend gesteld legt CR meer nadruk op de zondigheid van de mens en het feit dat eigenbelang en egoïsme op tal van subtiele manieren doorwerken in het 'redelijke' menselijk handelen en streven. Als je daar de KSD naast plaatst lijkt die een meer optimistische visie op de redelijke mens te huldigen en ook meer mogelijkheden te zien om het goede in deze wereld te verwerkelijken. CF kent eigenlijk beide posities wel, maar dat hangt ook af van de mate waarin men CR meer normatief of beschrijvend beschouwt. In de praktijk kan het botsen tussen de verschillende perspectieven als het gaat om de waardering van internationale samenwerking. Daarbij speelt ook mee dat protestanten historisch gezien baat hebben gehad bij het ontstaan van het statenstelsel, omdat het hen met de Vrede van Westfalen de vrijheid van godsdienst bood. Overigens denk ik dat CF hier een verbindende rol kan spelen en een raamwerk biedt waarbinnen CR en KSD samen kunnen gaan.

De grondlegger van de Wijsbegeerte der Wetsidee, Herman Dooyeweerd (een representant van CF), maakte een scherp onderscheid tussen de natie-staat, met een machtsmonopolie op een grondgebied, en internationale organisaties die volgens hem slechts op basis van vrijwilligheid tot stand kunnen komen. Is dit onderscheid correct en zo ja, wat zijn daar de consequenties van? | Ik denk dat dit onderscheid terecht is en dat dit laat zien dat Dooyeweerd zich in zijn denken altijd liet informeren door de empirie. Hij sluit met deze constatering ook aan bij het politiek realisme dat altijd heeft benadrukt dat de internationale politiek anders is dan de nationale politiek, omdat er een supranationale autoriteit ontbreekt die landen kan dwingen tot bepaald gedrag. De consequentie is dus dat je internationale politiek niet moet benaderen als ware het nationale politiek. Dat betekent bijvoorbeeld dat het nog moeilijker is dan in de nationale politiek om te streven naar vrede of gerechtigheid. Het betekent bijvoorbeeld dat het streven naar machtssevenwicht soms het hoogst haalbare is. Reinhold Niebuhr, de grondlegger van CR, legt dit op een mooie manier uit. Tussen twee individuen is het mogelijk om de verwachting te hebben dat het aangezicht van de ander je beweegt om over je eigenbelang heen te stappen en iets te doen uit liefde voor die ander.

Tussen groepen is dat al veel moeilijker, want wie ben jij dat je namens de groep over het groepsbelang heen kunt stappen? Dat gebeurt ook tussen staten. Regeringsleiders hebben maar weinig mogelijkheden om uit liefde voor het gemeenschappelijke doel of de belangen

van andere landen beleid te steunen en eventueel een deel van de soevereiniteit van het land op te offeren. Regeringsleiders moeten dus vaak een januskop vertonen. KSD zal altijd benadrukken dat het verschil tussen nationale en internationale politiek eerder gradueel is, dan principieel en dat het gemeenschappelijke voorafgaat aan het nationale of statelijke. Dat is natuurlijk ook iets wat katholieken meer dan protestanten met de papelepel, of beter gezegd met het doopwater, ingegeven krijgen. Met de doop worden ze immers lid van een transnationale organisatie, de Rooms-Katholieke Kerk. Een religieuze organisatie die er al lang en breed was voordat de natiestaten met de Vrede van Westfalen hun opwachting maakten.

Het feit dat er een principieel onderscheid is tussen de natiestaat en IGO's neemt echter niet weg dat staten op bepaalde terreinen kunnen besluiten hun zeggenschap over te dragen aan een bovenstatelijke organisatie, zoals bijvoorbeeld ook wel gebeurt binnen de Europese Unie. Dan wordt dus besloten sommige zaken bovenstatelijk te regelen. Het is heel goed te begrijpen dat dit voor staten gemakkelijker is als het gaat om kwesties of aangelegenheden die minder direct het vitale belang van de staat raken of waarbij het directe praktische belang duidelijk in ieders voordeel aanwijsbaar is. Denk bijvoorbeeld aan het gezamenlijk inkopen van de vaccins door de Europese Commissie. Overigens speelde daarbij ook de dreiging mee dat een verdeeld Europa het onderspit zou delven in de mondiale competitie om vaccins.² Zodra het echter over belastingen of defensie gaat, gaan staten direct op de rem staan.

Welke betekenis hebben begrippen als ‘publieke gerechtigheid’ en ‘soevereiniteit in eigen kring’ nog als het gaat om IGO’s? | Dit zijn begrippen die we vooral kennen uit de nationale politiek, dus ik zou voorzichtig zijn met het toepassen daarvan in de internationale betrekkingen. Wie is daar het publiek? En wie spreekt namens hen binnen welke IGO? Dat neemt niet weg dat het belangrijke principes zijn, net zoals subsidiariteit dat is. Dat wat je interstatelijk kunt regelen moet je bijvoorbeeld niet proberen bovenstatelijk te doen, maar eveneens geldt dat wat transnationaal kan (NGO’s uit verschillende landen die samen iets organiseren), de voorkeur heeft boven interstatelijk. Ook in de internationale betrekkingen is het belangrijk om wel te blijven werken aan transnationale verbanden, zoals bijvoorbeeld een transnationaal maatschappelijk middenveld (*global civil society*). Interessant genoeg liggen daar ook de kansen om als religies agenderend bezig te zijn, omdat de internationale infrastructuur er vaak al ligt en er een gedeeld ethos is op basis waarvan samengewerkt kan worden.

Hoe beoordeelt u in dit kader de democratische legitimiteit van IGO’s? In hoeverre is die legitimiteit van belang? Die is zeker van belang, alleen ben je daarvoor in veel gevallen aangewezen op het parlement dat al dan niet goedkeuring of instemming moet geven. Voor veel burgers is dat vaak toch te ver van hun bed. Het is dus ook meteen een kwetsbaar punt. Wat daarbij zeker niet helpt, is om met gespleten tong te spreken. Dat kan gebeuren als we als Nederland ons binnen IGO’s constructief opstellen, maar ons thuis afzetten

tegen deze besluiten. Hoe begrijpelijk die Januskop ook is, beter is het om eerlijk te zijn over de spanning tussen het nationale belang en het belang van internationale samenwerking en het feit dat je als kleine natie maar beperkte invloed hebt op die internationale verhoudingen.

Volgens verschillende christelijke denkers drukken niet- of zelfs anti-christelijke ideologieën, zoals het vooruitgangsgeloof, het maakbaarheidsdenken, het geloof in de vrije markt of een bepaalde interpretatie van mensenrechten, een stevig stempel op intergouvernementele instellingen. Herkent u die gedachte? In hoeverre is dat problematisch? | Dit herken ik zeker vanuit de traditie van CR en CF. Zij hebben een gevoeligheid om hier scherp op te letten. Daarom is onderscheiding van de geesten ook zo belangrijk. Om het met de woorden van Jezus te zeggen: ‘Niet ieder die tegen Mij zegt: Heere, Heere, zal binnengaan in het Koninkrijk der hemelen’. (Matheus 7: 21, HSV). Dat betekent enerzijds kritisch zijn naar jezelf en je geloofstraditie, maar ook naar niet-christelijke ideologieën.³ Kritiek op je eigen geloofsgenoten kan nodig zijn als ze te veel verwachten van de internationale politiek, of juist als dit ze onverschillig laat en ze niet verder kijken dan hun eigen landsgrenzen. Het CR heeft zich bijvoorbeeld destijds sterk verzet tegen al te utopische verwachtingen van de Volkenbond, zoals die onder andere in het liberale protestantisme en de Social Gospel beweging in die tijd aanwezig waren. Hun kritiek was dat het er te zeer op uit was om een soort van verlossing via politieke middelen te realiseren.

Anderzijds is het ontstaan van de Volkenbond en de latere Verenigde Naties niet voor te stellen zonder de missionaire en evangelische bewogenheid van President Woodrow Wilson.⁴ Die gedrevenheid is soms nodig om verder te kunnen springen dan de politieke polsstok lang is.

Christenen verwachten op grond van Openbaringen een ‘einde der tijden’ met crises en oorlogen waarna God een nieuwe hemel en aarde schept. Hoe moeten we ons in dit verband verhouden tot IGO’s die die dit einde nog even lijken te willen uitstellen? IGO’s kunnen zeker de functie hebben van *katechon* (2 Thessalonicenzen 2: 6-7), een weerhouder die de chaos voorkomt die met het einde der tijden gepaard lijkt te gaan. Maar dat is precies wat denk ik het CR ons leert: er is een verschil tussen Gods tijd en Zijn (heils) geschiedenis en de menselijke geschiedenis. Dat onderscheid maakt menselijk en politiek handelen mogelijk en dat is ónze speelruimte. De gedachte dat God de brenger is van Zijn Rijk geeft enerzijds ontspanning en is anderzijds een aanmoediging om in de geschapen tijd te doen wat onze hand vindt om te doen. In de internationale politiek is dat vrede, orde en stabiliteit najagen.

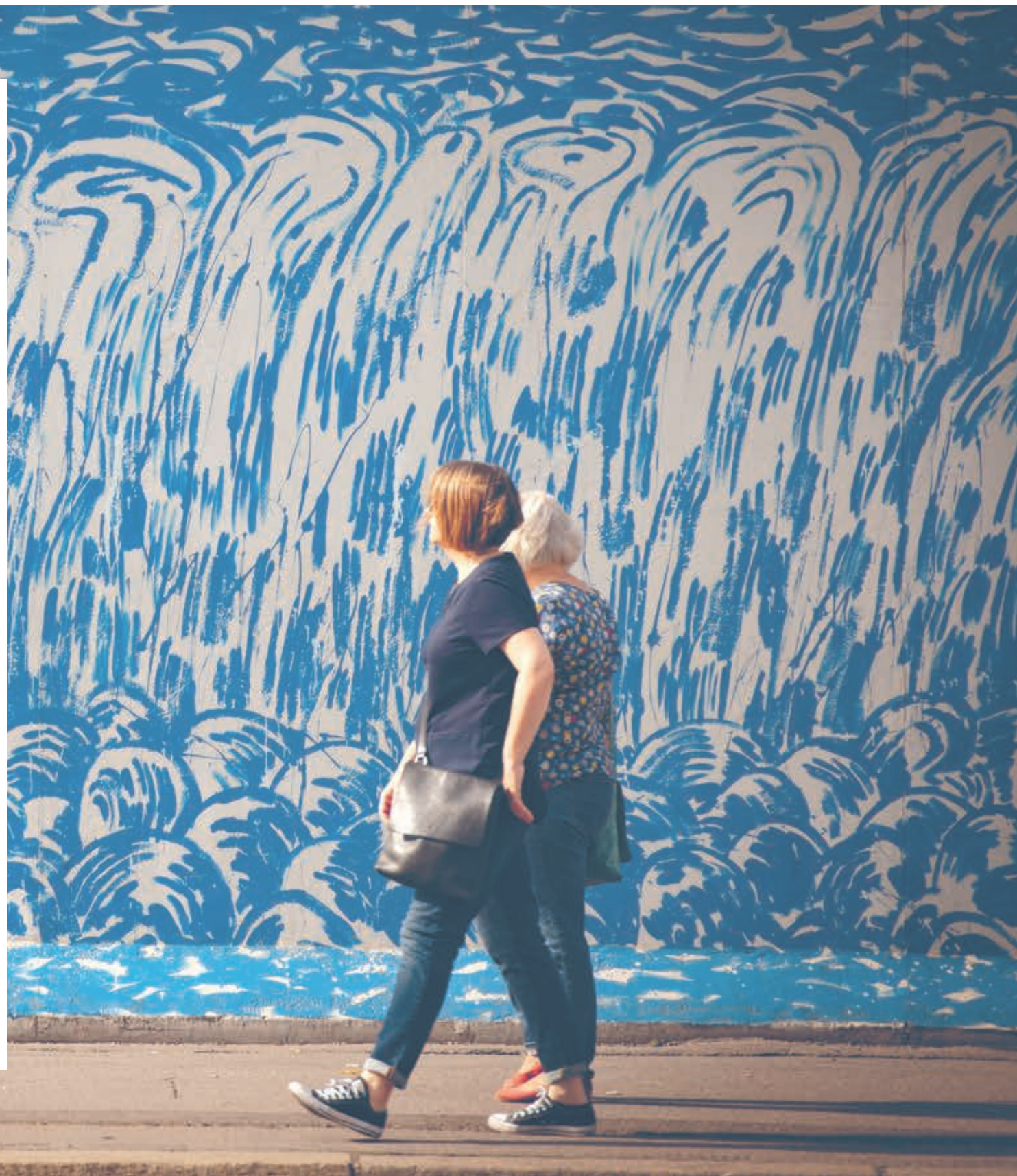
Wat zou in dit kader volgens u de inzet van een christelijk-geïnspireerde politieke partij zoals de ChristenUnie kunnen zijn ten aanzien van IGO’s, zoals bijvoorbeeld de NAVO, de Europese Unie en de Verenigde Naties? In het vakgebied van de internationale betrekkingen wordt breed gedragen dat we in een globaliserende wereld leven en

dat dit uitdagingen met zich meebrengt die van een nieuwe orde zijn. De meningen zijn echter verdeeld over de vraag hoe nieuw en fundamenteel deze uitdagingen zijn, en in hoeverre de natiestaat daarin het probleem of juist de oplossing is. De keuze voor de een of andere positie hangt nauw samen met onder andere de waardering van de staat, de visie op de geschiedenis en de mogelijkheden van de mens tot verandering daarin. Ik denk dat natiestaten op dit moment veruit de belangrijkste instituties zijn die orde kunnen scheppen en bij kunnen dragen aan vrede en veiligheid. Vanuit dat perspectief is het belangrijk om verzwakking of uitholling van natiestaten door buitenlandse inmenging of binnenlandse ondermijning tegen te gaan. Verzwakte natiestaten leiden tot grotere instabiliteit in de internationale betrekkingen. Dat betekent echter nog niet dat de omgekeerde redenering ook waar is, namelijk dat sterkere natiestaten een garantie zouden bieden voor een stabielere wereldorde. Daarom is het van belang dat natiestaten zich committeren en verbonden weten aan interstatelijke afspraken en verdragen of bondgenootschappen. Dit weefsel kan eigenlijk niet sterk genoeg bevorderd worden, zolang het de subsidiariteitstoets doorstaat, omdat het een rem is op het machtsgevoel of extreem nationalisme. Het moet echter wel op een prudente manier gebeuren (en moralisme kan daarin gemakkelijk tot ontsporingen leiden) zodat het niet leidt tot een machtsvacuüm. Concreet: als je inzet op meer politieke zeggenschap voor het Europese Parlement, dan zul je misschien tegelijkertijd meer zeggenschap moeten creëren voor staatshoofden in de Europese Raad en wellicht extra inspraak moeten inbouwen in de nationale parlementen.

Een levensvatbare Europese Unie: *An ever closer union?*

De situatie op het wereldtoneel is volop in ontwikkeling. Wat betekent dit voor het kleine Nederland? Voor onze veiligheid en internationale invloed moeten wij het vooral hebben van samenwerking, bijvoorbeeld binnen het NAVO-bondgenootschap en de Europese Unie. De vruchtbare samenwerking binnen de EU is echter steeds minder vanzelfsprekend. Bij de verschillende crises van afgelopen jaren – de eurocrisis, vluchtelingencrisis en het Brexit-debacle – bleek dat het draagvlak voor Europese samenwerking kwetsbaar is. En daarmee is ook Nederland kwetsbaar. Onze toekomst en belangen zijn nauw verweven geraakt met die van de EU. Nederland is gebaat bij een stabiele, sterke Unie met groot draagvlak onder burgers.

Door Anja Haga en Pieter Dirk Dekker

Rusland voert een agressieve destabilisatiepolitiek en de assertiviteit van China neemt zorgwekkende vormen aan. De Verenigde Staten bleken intern allesbehalve stabiel. Met doorzettende klimaatverandering, grondstoffenschaarste en toenemende migratiestromen zijn alle ingrediënten aanwezig voor conflicten op wereldschaal, bijvoorbeeld in de Noordpoolregio.

Tegen de achtergrond van deze situatieschetsen kijken we in dit artikel naar vier kwesties die knagen aan het draagvlak voor Europese samenwerking, ook binnen de ChristenUnie. Wil de EU op lange termijn levensvatbaar blijven, dan zullen deze zaken moeten worden geadresseerd. We proberen hiertoe handvatten te bieden om zo bij te dragen aan een Unie waarbinnen de Nederlandse belangen op het wereldtoneel goed geborgd zijn.

Hoge verwachtingen, weinig mogelijkheden | De eerste kwestie laat zich samenvatten als ‘hoge verwachtingen, weinig mogelijkheden’. De verwachtingen van nationale partijen en politici ten aanzien van de EU zijn vaak torenhoog. Zo moet ‘Brussel’ klimaatverandering oplossen en een einde maken aan vluchtelingencrises. Tegelijkertijd moet de EU ook weer niet te machtig worden, getuige de immer terugkerende kritiek dat de EU te veel soevereiniteit van lidstaten afpakt en het eindeloze gesteggel over de financiële bijdrage aan de Unie. Die zuinigheid resulteert erin dat de Europese Commissie over een vergelijkbaar aantal ambtenaren beschikt als een groot Nederlands ministerie – bijvoorbeeld het Ministerie van Financiën – terwijl de Commissie op veel meer thema’s beleid voor de hele EU moet ontwikkelen.

Ook bij de ChristenUnie speelt deze kwestie. Er is een groeiende verlanglijst met zaken die de EU moet ‘regelen’, zoals het aanpakken van belastingontwijking en het wereldwijd bevorderen van mensenrechten zoals godsdienstvrijheid. Tegelijkertijd is er grote terughoudendheid bij het afstaan van politieke bevoegdheden die de EU in staat zouden stellen om deze verwachtingen waar te maken.

Hierbij spelen bij veel partijen electorale belangen. Het is nog altijd opportuun voor regeringsleiders en politici om de eigen burgers tevreden te houden met een eigen (nationalistisch) verhaal. Bij een keuze voor een groter, internationaal belang vreest men verlies van kiezers. Niet geheel onbegrijpelijk overigens: het kan echt lastig zijn om verantwoording af te leggen voor een complex Europees compromis dat afwijkt van de eigen partijpolitieke agenda.

AUTEURS

Anja Haga is kandidaat Europarlementariër en was politiek actief als wethouder in Arnhem en Statenlid in Fryslân. Eerder was ze adviseur bij de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie.

Pieter Dirk Dekker is vicevoorzitter van Perspectief en bestuurslid Internationaal bij de ChristenUnie-jongeren.

“Europese besluiten worden inderdaad genomen, maar wel tegen de prijs dat de Europese burger op afstand staat.”

Een complexe EU op afstand van burgers | Door het electoraat te bedienen met een nationalistisch verhaal, maken politici handig gebruik van het gevoel bij veel burgers dat Brussel ‘ver weg’ is. De Europese politiek leeft in veel lidstaten niet, ook niet in Nederland. En dat is niet gek: de Europese politiek is ontworpen om niet spannend te zijn.

Gezien de lange geschiedenis van oorlogen op het Europese continent, moest binnen de EU direct conflict vermeden worden. De oplossing? Saaie bureaucratie. Door groeiende Europese samenwerking, via verschillende verdragen, wijziging na wijziging, zijn besluitvormingsprocessen zo complex geworden dat ze niet langer aanvoelen als conflict en strijd: de Europese vrede wordt bewaakt door ambtenaren.

Voorstanders van het huidige stelsel zullen zeggen dat het, ondanks alle complexiteit, toch lukt om besluiten te nemen. Europese besluiten worden inderdaad genomen, maar wel tegen de prijs dat de Europese burger op afstand staat – de

tweede kwestie die knaagt aan het draagvlak voor Europese samenwerking. Bovendien werkt de complexiteit van het stelsel gezonde tegenmacht tegen; daar komen we straks nog op terug.

Een immer uitdijend Europa | Een derde kwestie is het ideaal van ‘*an ever closer union*’. Deze zinsnede komt uit het Verdrag tot Oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (Rome, 1957), een verdrag dat Nederland enorme economische kansen bood. Tegenwoordig, nu de Europese interne markt een vanzelfsprekendheid lijkt, klinkt diezelfde zinsnede minder als een belofte en meer dreigend: als een verlangen naar ongelimiteerde machtsconcentratie.

Dit beeld is mede ontstaan doordat in de loop van de jaren steeds meer Europees ‘geregeld’ werd, niet zelden via het scheppen van voldongen feiten. Zo werd er een gezamenlijke munt gecreëerd, zonder dat vooraf afdoende afspraken werden gemaakt over bijbehorend monetair beleid. Interne

reisbeperkingen werden opgeheven, zonder dat er een heldere visie op de Europese buitengrenzen was. Het gebrek hieraan heeft de indruk gewekt van een immer uitdijend Europa dat macht naar zich toetrekt zonder dat het daar een behoorlijke invulling aan geeft – een indruk die funest is voor het draagvlak voor Europese samenwerking.

De ChristenUnie heeft het idee van ‘*an ever closer union*’ steeds afgewezen en werd daarmee vaak onder de eurokritische partijen geschaard. Machtsconcentratie als doel in zichzelf is niet bepaald in lijn met het christelijk-sociale ideaal. Het is belangrijk dat macht altijd democratisch gecontroleerd wordt door tegenmacht. Maar ook daar schort het aan op Europees niveau – de vierde kwestie.

Gebrek aan democratische controle

Controle is essentieel in politiek en bestuur. Hier ligt een verantwoordelijkheid voor journalisten. Maar nog belangrijker dan hun rol is die van de controlerende tegenmacht van onze democratische vertegenwoordiging. Volksvertegenwoordigers roepen machthebbers ter verantwoording en spreken zich op alle politieke niveaus uit voor de rechten van onderdrukten en mensen in de marge: in de gemeenteraad, in de provinciehuizen en de Eerste en Tweede Kamer.

Dit gaat echter anders bij Europese besluitvorming. Wat het Europees Parlement betreft: dit kan optreden als medewetgever, maar alleen samen met de Europese Raad. Het moet de begroting goedkeuren, maar kan niet rechtstreeks op deelgebieden van die begroting ingrijpen. Het controleert onder andere de Europese Commissie, maar kan commissarissen niet individueel naar huis sturen wanneer deze slecht beleid maken.

Hoe zit het dan met controle op nationaal niveau? In de huidige structuur debatteren onze vertegenwoordigers in Den Haag vaak met een minister(-president) voordat deze aan de Europese onderhandelingstafels aanschuift. Op voorhand is echter al duidelijk dat deze boodschap zal verwateren in een compromis. In sommige situaties is er nog ruimte voor democratische controle achteraf, bijvoorbeeld door vereiste ratificatie te weigeren. Maar inhoudelijk bijsturen van de besluitvorming is nagenoeg onmogelijk – zeker als je bedenkt dat 26 andere nationale parlementen dat evengoed zullen willen.

In de huidige situatie is democratische controle, voor zover aanwezig, te zeer versnipperd om gezond tegenwicht te bieden. Natuurlijk zijn meer zaken te noemen die het draagvlak voor Europese samenwerking in gevaar brengen – zoals de verschillen in economische structuur en politiek tussen Noord en Zuid-Europa, of de manier waarop de rechtsstaat onder druk staat in een aantal lidstaten – maar in dit artikel beperken wij ons tot de vier geschetste kwesties.

De balans | De EU staat onder druk van hoge verwachtingen, maar heeft niet de middelen om die waar te maken. Ze is complex en staat daarmee op afstand van de burger. Ze wekt de indruk langzaam maar zeker alle mogelijkheden tot zelfbeschikking van lidstaten af te snoepen. Dit versterkt het idee dat de EU een ongecontroleerde macht aan het worden is – een indruk die niet geheel onterecht is gebleken.

Ondanks dit alles is er bij de ChristenUnie een recente – en wat ons betreft hoopgevende – trend waar te nemen, namelijk die van een positievere grondhouding tegenover de EU: steeds vaker gaat de partij voorbij het wantrouwen en spreekt ze

“Wat ons betreft kiest de ChristenUnie volmondig voor ‘an ever closer union’ – maar dan wel anders dan doorgaans gedacht.”

zich uit voor stevigere Europese samenwerking. Dit getuigt van een groeiende visie op de EU: een visie die niet gebaseerd is op wantrouwen, maar op idealen.

Daarmee dient zich nu een kans aan voor de ChristenUnie om haar gezonde kritische blik te vertalen in constructieve voorstellen voor een doelmatige EU met gezonde tegenmacht. Wij willen daar in het slot van dit artikel een paar handvatten voor geven. Wat ons betreft kiest de ChristenUnie volmondig voor *‘an ever closer union’* – maar dan wel anders dan doorgaans gedacht. Wat ons betreft kiest de ChristenUnie voor een Europese Unie die steeds dichterbij de burger staat.

Subsidiariteit | Wij denken dat juist de ChristenUnie in staat is om een hoopgevende visie op de Europese Unie te ontwikkelen. Als geen ander erkent onze partij de kansen en beperkingen van politiek en internationale samenwerking. Het is daarom toepasselijk dat in het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer het begrip *subsidiariteit* als uitgangspunt wordt

genomen om de ChristenUnievisie op internationale samenwerking te structureren.

Dit begrip, geworteld in de filosofie van Thomas van Aquino en belangrijk in de sociale leer van de katholieke kerk, wil zeggen dat politieke besluiten zo dicht mogelijk bij de mensen genomen worden, mits dat goed mogelijk en effectief is. Zo balanceert subsidiariteit tussen individualisme en collectivisme: pas als ‘lagere’ sociale of bestuurlijke niveaus (zoals gemeenten of lidstaten) hen daartoe bevoegd hebben, kunnen ‘hogere’ niveaus een besluit nemen over een kwestie.

Vanuit dit begrip kan de ChristenUnie meer nadruk leggen op de doelmatigheid van Europese samenwerking, zodat er ontspanning komt in het (interne) debat over Europa. De EU is geen doel in zichzelf, maar een middel om idealen te verwezenlijken – net zoals de Haagse politiek geen doel in zichzelf is. Dit betekent dat het geen ramp is als we bepaalde zaken op Europees niveau willen regelen, of zelfs voor bepaalde of onbepaalde tijd helemaal aan de EU uit handen willen geven. Het betekent ook dat we kritisch mogen zijn op bepaalde zaken die de EU momenteel doet en die beter op

een bestuurlijk niveau dichterbij burgers georganiseerd kunnen worden.

Wanneer wij vanuit deze ontspannenheid denken vanuit subsidiariteit, dan hoeven we ons als partij niet te laten verlammen door tegenwerpingen als ‘zo is de EU nu eenmaal’ of ‘wij zijn toch geen D66’. In plaats daarvan zijn er dan volop mogelijkheden om na te denken over een Europese Unie die transparanter is, beter te volgen voor de burgers, in staat om de hoge verwachtingen waar te maken en voorzien is van gezonde tegenmacht tegenover zich. We willen niet de Europese Unie veranderen in één staat, maar zetten ons in om haar unieke bestuursstelsel te versterken door het democratischer en transparanter te maken. Daarvoor zijn structuurwijzigingen nodig.

Naar een democratisch en transparant Europa | Het Europees Parlement zou meer moeten functioneren als een echt parlement, zodat het beter de macht kan controleren en zodat de burger begrijpt waar Brussel mee bezig is. Dat betekent dat het Europees Parlement de mogelijkheid zou moeten hebben om wetgevingsinitiatieven in te dienen. Het parlement zou niet alleen iets te zeggen moeten hebben over de uitgavenzijde van de meerjarenbegroting, maar ook over de inkomstenkant (denk bijvoorbeeld aan een Europese techbelasting). Bij internationale verdragen zou het Europees Parlement wijzigingen moeten kunnen aanbrengen en het zou indien nodig commissarissen naar huis moeten kunnen sturen. Ook zou het Europees Parlement het initiatief moeten kunnen nemen om bestaande wetgeving in te trekken.

De Raad zou kunnen functioneren als een Eerste Kamer of senaat. Als het Europees Parlement wetgeving heeft aangenomen,

beoordeelt de Raad via gekwalificeerde meerderheid of de voorstellen in lijn zijn met het subsidiariteitsprincipe: wordt een besluit inderdaad op een doelmatig niveau genomen, zo dicht mogelijk bij de burger? Is dat niet het geval, dan wordt de wetgeving niet aangenomen. Op die manier hebben de lidstaten uiteindelijk altijd het laatste woord en wordt voorkomen dat macht ongelimiteerd op Europees niveau geconcentreerd wordt – zoals partijen als Volt en D66 lijken te bepleiten. In plaats daarvan wordt de politieke macht meer gespreid en beter gecontroleerd.

Hiermee bouwen we aan een stabiele Europese Unie waarin de Nederlandse belangen behartigd zijn en waarin het christelijk-sociale geluid van de ChristenUnie een gezond tegenwicht kan bieden aan platte machtspolitiek. Zo bouwen we aan *‘an ever closer union’*, steeds dichterbij burgers en aan een Europese Unie die vecht voor het klimaat, een humaan asielbeleid, geloofsvrijheid en tegen onderdrukking wereldwijd. Dat zijn zaken die Nederland in haar eentje niet voor elkaar krijgt.

Gaan we zo’n Europese Unie ooit realiseren? We hebben met dit ideaal voor ogen nog een lange weg te gaan. Maar in Europa hebben we onder andere rond de debatten over Europese steun gelden tijdens de coronacrisis gezien dat onder druk veel vloeibaar wordt. Daarom is het zaak om nu een visie te ontwikkelen op een doelmatig Europa, gegrond in subsidiariteit, met ruimte voor onze idealen. Zo voorkomen we dat een volgende crisis dwingt tot het scheppen van nieuwe voldongen feiten die het draagvlak voor de EU verder zouden ondermijnen. Gezien de wereldwijde ontwikkelingen kunnen we ons geen verzwakte EU veroorloven.

INTERRUPTIE

Kun je als christen op een partij stemmen die vóór de EU is?

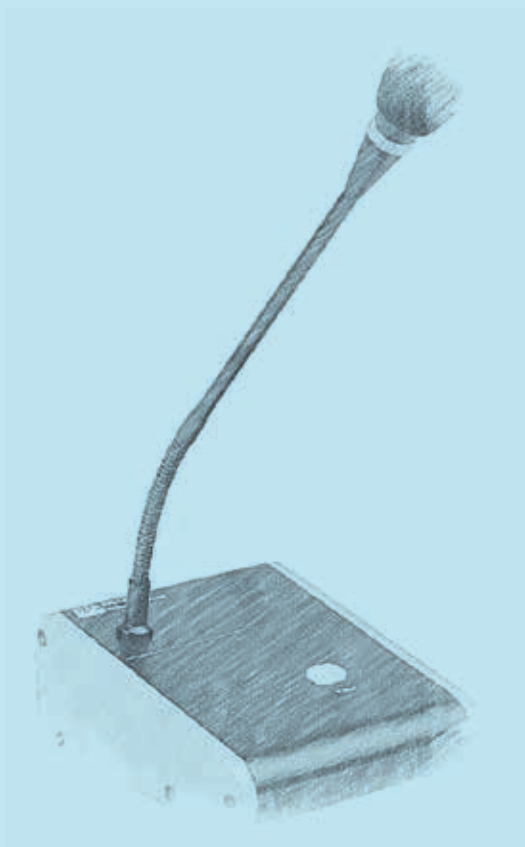
Voor Tweede Kamerverkiezingen stond in het EO-blad *Visie* een advertentie van de politieke partij Jezusleeft met de tekst: “Jezus ja, EU nee”. Dat verband maakte me nieuwsgierig, dus heb ik het partijprogramma opgezocht. Daar lees ik: “Jezusleeft ziet slechts één oplossing voor Nederland en de EU: de samenwerking zo snel mogelijk beëindigen, een Nexit.”

De logica ontgaat mij. Het partijprogramma begint met deze zin: ‘Als programmapunt nummer 1 wil Jezusleeft Nederland bekend maken dat er maar 1 oplossing is: Jezus Volgen!’ Wacht even: dus als je Jezus gaat volgen, ben je vanzelf tegen de EU? Vergelijk dat eens met het partijprogramma van het CDA: “Wij kiezen voor een sterker Europa, dat zich richt op haar kerntaken. Veiligheid en economische stabiliteit zijn voor ons de belangrijkste taken van de Europese Unie.” Is dat tegen Jezus?

De ChristenUnie staat kritischer tegenover de EU dan het CDA. Toch zegt de partij: “Nederland heeft belang bij goede samenwerking binnen de Europese Unie. Allereerst om grensoverschrijdende problemen aan te pakken zoals klimaat, biodiversiteit, grensoverschrijdende criminaliteit en migratie. Bovendien zorgt de EU al decennialang voor vrede in ons continent en heeft de interne markt een grote welvaartsstijging opgeleverd.” De ChristenUnie ziet dus

ook duidelijk de enorme voordelen van de EU. Dat lijkt me helemaal te passen bij ‘Jezus volgen’.

Toch zijn er onder de ChristenUnie-stemmers mensen die problemen hebben met de EU. Ik doel op de christenen die

geloven dat de EU de voorloper is van het ‘herstelde Romeinse Rijk’, dat geleid zal worden door ‘het beest’ en achter de schermen door de ‘draak’ (Satan). Ik heb 29 jaar meegedaan aan het EO-radioprogramma *Deze week*, waarin dit onderwerp regelmatig ter sprake kwam. Daarin heb ik zelf ook wel eens naar voren gebracht dat ik moeite had met EEG/EU omdat het de voorloper zou zijn van het rijk van ‘het beest’... Als christen-stemmers die moeite nog steeds hebben, heb ik daar dus begrip voor.

Toch denk ik nu genuanceerder over deze kwestie. Ten eerste: is de genoemde uitleg van de profetieën wel de (enige) juiste? Zou het bijvoorbeeld niet kunnen zijn dat de Verenigde Staten – een geestelijke erfgenaam van Europa – het eindtijdelijke rijk van ‘het beest’ is? Of misschien is het wel China! Dat rijk van ‘het beest’ komt er – maar hoe en waar is minder duidelijk dan ik vroeger dacht. Toen de EU uit tien lidstaten bestond, meenden veel christenen: Dit is vervulling van Openb. 17:11-14, dat handelt over de ‘tien koningen’ die hun macht aan ‘het beest’ geven! Maar ja, uiteindelijk werden het maar liefst 28, en nu zonder het Verenigd Koninkrijk nog 27... Het is altijd gevaarlijk om de Bijbelse profetie aan de hand van de krant te willen uitleggen.

Ten tweede: zelfs al zou de genoemde uitleg over dat ‘herstelde Romeinse Rijk’ wel degelijk correct zijn, dan nog moeten wij kijken naar wat *nu* onze verantwoordelijkheid is. Is het voor onze veiligheid, onze economie, onze aanpak van de klimaatproblematiek, criminaliteit en migratie beter om binnen Europa samen te werken of niet? En dan kan het antwoord voor elk weldenkend mens niet moeilijk zijn. Zeker, ik ben het met de ChristenUnie eens dat wij als EU die problemen heel goed te lijf kunnen gaan zonder een Europese *federatie* (zoals bijv. Guy Verhofstadt wil). Maar je kunt heel wel vóór de EU zijn zonder naar zo’n federatie toe te werken. En ‘Brussel’ heerst echt niet over ons, hoor, beste Jezusleeft-stemmers of angstvallige ChristenUnie- of SGP-stemmers. Alles wat ‘Brussel’ ons ‘oplegt’, zijn in principe zaken die wijzelf binnen de EU met elkaar hebben afgesproken.

AUTEUR

Prof. dr. Willem J. Ouweneel is doctor in de biologie, de filosofie en de theologie. Hij is o.a. emeritus hoogleraar in de systematische theologie aan de Evangelisch Theologische Faculteit te Leuven. Deze bijdrage die op verzoek van *Groen* is geschreven verscheen eerder in aangepaste vorm op CIP.nl.

Interview met dr. Frans-Paul van der Putten

China en de rest van de wereld: ‘Het ligt weer helemaal open’

Wat wil China en moeten we er bang voor zijn? Dat zijn de vragen die Clingendael China-expert Frans-Paul van der Putten het meest over China krijgt. Die vragen hebben alles te maken met de rol die China op het wereldtoneel speelt. Het land is bijvoorbeeld vaak bepalend voor de uitkomst van stemmingen in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Hoewel we ook willen weten wat China wil en of we er bang voor moeten zijn, proberen we een stap verder te gaan en uit te komen bij waarom China doet wat het doet in de internationale betrekkingen. Een deel van het antwoord ligt in de geschiedenis gelooft Van der Putten, en dus schreef hij een boek over de geschiedenis van buitenlandse invloed op China en de Chinese reactie daarop.

Door Mirjam Kosten

Allereerst over de keuze voor de geschiedenis als venster op de actualiteit. Is de geschiedenis niet vaak ballast en hebben we vaak niet juist behoefte aan een frisse wind? | “Er zijn ten minste drie goede redenen om de geschiedenis erbij te halen. We zien dat er plotseling veel interesse in China is, maar de informatie is fragmentarisch. Je hebt een kader nodig om het bij elkaar te brengen en de geschiedenis werkt heel goed als zo’n kader. Het tweede is dat China een heel ander land is met een heel andere cultuur. De vraag die mij vaak gesteld wordt is ‘wat wil China en moeten we er bang voor zijn?’ Als je die wilt beantwoorden, vraag je ook naar het Chinese perspectief. De historische ontwikkeling is dan goed om te kennen, want dat is voor een deel het kader van waaruit China en de Chinezen naar de wereld en zichzelf kijken. De geschiedenis en besef van continuïteit spelen in China een belangrijkere rol dan in Nederland. De derde reden heeft vooral te maken met de relatie tussen China en de VS. Als je die alleen vanuit de actuele context bekijkt, zie je wederzijds bedreigende handelingen, waarop gereageerd wordt en die de vijandbeelden versterken. Dat is ook voor ons relevant omdat we dreigen meegezogen te worden in de Amerikaanse benadering van China, waardoor ook hier een vijandbeeld ontstaat. Als je de geschiedenis wel in acht neemt, dan geeft dat iets meer ruimte. Dan begrijp je beter waarom elke stap die wij als Westen zetten, een heftige reactie in China uitlokt.”

Er zijn door de Europese Commissie sancties tegen China ingesteld in verband met mensenrechtenschendingen jegens Oeigoeren in Xinjiang en China reageerde heftig. Speelt de geschiedenis daar ook een rol? | “Vanuit ons gezien zijn de sancties van de Commissie redelijk, want ze zijn ingesteld vanwege mensenrechtenschendingen en ze zijn ingesteld tegen Chinese functionarissen die daar direct voor verantwoordelijk worden gehouden. Vervolgens reageert China met sancties die gericht zijn op parlementariërs en onderzoekers. China lijkt hard, agressief en ongecontroleerd te reageren. Hoe speelt de historie een rol? Buitenlandse inmenging ligt ontzettend gevoelig in China. Er is in het land een breed collectief bewustzijn dat buitenlandse inmenging in China gelijkstaat aan heel veel ellende voor het land. Het begin daarvan en het ultieme voorbeeld vormen de opiumoorlogen in de 19e eeuw, die leidden tot de ongelijke verdragen. China was weliswaar geen kolonie, maar werd in de negentiende eeuw het collectieve doelwit van

PERSONALIA
Dr. Frans-Paul van der Putten is historicus, onderzoeker bij Clingendael (Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen) en coördinator van het China Centre van Clingendael. Hij schreef *De wederopstanding van China. Van prooi tot wereldmacht* (Prometheus, 2020).

alle grote mogelijkheden en werd door iedereen uitgebuit, zonder dat iemand zich het lot van de bevolking aantrok. Vanuit die ervaring ontstond de ijzeren wet dat inmenging in binnenlandse zaken door het buitenland onder geen enkele voorwaarde acceptabel is. China communiceert dat ook steeds en daar ligt een duidelijk verschil van inzicht tussen China en het Westen. Als de Europese Commissie dan voor het eerst in decennia komt met mensenrechtensancties, en dan ook nog afgestemd met de VS en andere westerse landen, reageert men bijzonder fel. Die reactie komt niet uit de lucht vallen.”

U denkt dat sancties weinig opleveren. Zijn er wel andere beleidsopties om de situatie voor Oeigoeren in Xinjiang te verbeteren? | “Ik denk het niet. Alle druk levert vooral op dat China het al langer gaande proces van de verzwakking van de Oeigoerse identiteit wil versnellen, omdat het tot die tijd een kwetsbaarheid blijft. Vanuit een Chinees perspectief lijkt de westerse mensenrechtenkritiek vooral ingegeven door geopolitieke motieven. Het probleem is dat zulke motieven inderdaad meespelen en dat China bovendien een economisch en militair sterk land is, en dus in staat is druk vanuit het buitenland te weerstaan. De VN staat machteloos vanwege de permanente zetel van China in de VN-veiligheidsraad.”

Toch begrijp ik wel dat vanuit het Westen iets geprobeerd wordt, onder het motto ‘nietsdoen is geen optie’. | “Er zijn twee richtlijnen die je kunt hanteren. Je kunt iets uit principe doen, ook als het

geen effect heeft. Je kunt ook kijken naar wat je wilt bereiken, hoe je daar kunt komen en met welke tussenstappen. Ik vind het effect op de leefomstandigheden van Oeigoeren veel belangrijker dan de symboliek van principes, al begrijp ik dat het niet helemaal zonder kan. Maar dan pleit ik er wel voor om symboliek te kiezen die niet de situatie voor de Oeigoeren nog verder verslechtert, zoals nu gebeurt. Bovendien zijn de sancties gericht tegen individuele functionarissen die betrokken zijn bij de uitvoering van het Chinese beleid in Xinjiang. Daarmee lijkt het alsof er met het Xinjiang-beleid zelf, dat op een hoger politiek niveau wordt bepaald, niets mis is. De realiteit is dat er weinig mogelijkheden zijn om de Oeigoeren te helpen, maar dat er grote problemen zijn in Xinjiang kan ook niet genegeerd worden. Onderzoeksinstituten, media en mensenrechtenorganisaties buiten China moeten de ruimte hebben om informatie over de situatie in Xinjiang te verspreiden. Westerse landen kunnen eraan bijdragen dat die ruimte er blijft. Dat vergt niet alleen het vermogen druk vanuit China te kunnen weerstaan, maar ook een politiek neutrale houding van dergelijke organisaties zelf. Bovendien vraagt het dat westerse landen zelf terugkijken naar hun eigen koloniale verleden en zich daar rekenschap van geven. Verder is het van belang om consequent te zijn in het wijzen op mensenrechten.”

De opiumoorlogen en de ongelijke verdragen vormen de ‘eeuw van de vernedering’ die belangrijk is in het collectieve geheugen in China. Hoe kun je daar verstandig mee omgaan, als Nederland, als EU? In de Chinese

**droom van Xi Jinping gaat het ook over
genoegdoening voor die vernedering.
Hoe zien ze dat concreet voor zich?**

“De eeuw van vernedering is de historische context waaruit de partij en volksrepubliek zijn ontstaan. In het officiële Chinese verhaal begint die periode met de opiumoorlog in 1840 en eindigt het met de stichting van de volksrepubliek in 1949. Sinds 1949 is de partij aan de macht. Vóór 1949 was alles fout en nu is alles goed en de stichting van de volksrepubliek door de communistische partij is het verschil tussen die toestanden. Met andere woorden, de eeuw van vernedering is naast geschiedenis ook het verhaal dat de communistische partij legitimeert. Het putten uit dat verhaal kan in principe eeuwig doorgaan. Het gaat er voor China om dat de agressors van toen erkennen wat ze verkeerd hebben gedaan en dat ze dat terug laten komen in de manier waarop ze met China omgaan. Het gaat om een minder hoge toon aanslaan, het gaat om respect.”

Dat moet wel tot teleurstellingen leiden. | “Het verhaal heeft een politieke functie waar de partij nut uit haalt en dus zal dat blijven klinken. De vraag hoe we daar mee om kunnen gaan is lastig omdat het een strategie is die de Chinese regering ook tegen ons gebruikt. Met alleen goede bedoelingen kom je er niet. Tegelijk denk ik dat er in China ook los van politiek opportunisme behoefte is aan genoegdoening en rekenschap over het verleden. Ik heb sterk het gevoel dat het niet voldoende is om er alleen defensief en afwijzend mee om te gaan, ik denk dat we met die andere laag ook iets moeten. Nederland liep niet voorop maar

profiteerde wel mee van de zwakheid van China in de 19e eeuw, en veel mensen in Nederland kennen deze geschiedenis niet. Je kunt leed van toen en nu niet tegen elkaar wegstrepen, en toch denk ik dat je op z’n minst moet laten zien aan de andere zijde, in dit geval de Chinezen maar dat geldt breder in het koloniale debat, dat je je bewust bent van wat ze hebben meegemaakt en dat dat voor hen belangrijk is. Het is vanuit de sterkere partij wel heel gemakkelijk om dat allemaal terzijde te schuiven en de details uit het verleden als irrelevant te benoemen.”

**Welke waarden zijn belangrijk voor
China en voor de communistische
partij en hoe zien we die terug op het
wereldtoneel? Kortom: wat wil China?**

“De politieke waarden in China worden bepaald door de communistische partij. Vanaf het begin is een van de kernwaarden van die partij socialistische maatschappelijke gelijkheid. Een tweede is nationalisme, de waarde dat het beschermen van het nationale belang boven alles gaat. Die twee zijn potentieel in strijd met elkaar en de prioriteit wisselt. In hoe China zich internationaal opstelt, zie je een overblijfsel van het socialistische ideaal. Waar het land zich in de jaren zestig richtte op de klassenstrijd binnen landen, richt het zich nu op de klassenstrijd tussen landen al gebruikt het die term niet meer. Dan is er nog de Chinese droom, die niet zozeer een communistisch concept is, maar eerder een afgeleide van de Amerikaanse droom. De gedachte daarvan is: op een dag is China een sterk en welvarend land waarin iedereen in materiële zin heeft wat nodig is voor een goed leven. Dat streven naar welvaart had

China in de orthodox communistische fase van de jaren zestig en zeventig niet en sinds de jaren tachtig wel.”

China heeft binnen de VN een grote stem en heeft een aantal landen om zich heen verzameld. Wat doet dat met de koers van de VN? | “Toen China in 1971 ten koste van Taiwan in de VN-Veilighedsraad kwam, had het meteen enorme invloed. De ultieme besluitvormingsmacht ligt bij de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad. In de decennia daarna werd China steeds actiever in de minder fundamentele organen van de VN. In de Algemene Vergadering zit China van het begin heel comfortabel omdat China goede relaties heeft met veel niet-westerse landen. Die vormen de overgrote meerderheid en daarmee kan China in de Algemene Vergadering veel voor elkaar krijgen. Dan is er nog de VN-mensenrechtenraad. De 47 zetels worden verdeeld met vaste quota’s voor regio’s. Niet-westerse landen hebben daar een gegarandeerde meerderheid. De benoemingen lopen via de Algemene Vergadering waar China veel invloed heeft, dus ook op de samenstelling van de Mensenrechtenraad heeft China veel invloed. In 1989 in de nasleep van het neerslaan van het protest op het Tiananmenplein, merkte China hoe ongunstig het is als je niet kunt meepraten over de internationale normen op het gebied van mensenrechten. China heeft zich enorm ingezet voor het introduceren van andere definities van bestaande termen. China gebruikt de woorden ‘democratie’ en ‘mensenrechten’ heel vaak, maar geeft daar een andere invulling aan. De VN-mensenrechtenraad is het orgaan waar besluiten over definities en normen op

mensenrechtengebied worden genomen en die worden door de VN gedragen. Vandaar dat China daar zeer actief is. Westerse landen zitten met het dilemma of ze erin blijven. Als ze dat doen, helpen ze indirect China om die mensenrechten-definitie naar zich toe te trekken.”

Zo’n mensenrechtenraad wordt dan wel iets heel cynisch. Hoe kijkt u daarnaar? | “De Chinese samenleving wordt door de communistische partij doelbewust gepolitiseerd. Onderwijs, geschiedschrijving, media, het rechtstelsel: alles wordt ondergeschikt gemaakt aan de politieke belangen van het land en de partij. Wat nu gebeurt is dat China datzelfde principe ook buiten de landsgrenzen, op internationaal niveau toepast. Het maakt uiteindelijk niet meer uit wat redelijke normen zijn voor mensenrechten, wat alleen nog uitmaakt is wat in het politiek belang van China is. Dat is waar China naar streeft en dat belang wordt zo aantrekkelijk mogelijk gepresenteerd.”

Hoe kijkt u naar de toekomst van de VN, gezien die problemen? “We kunnen beginnen met het streven naar een gezond machtsevenwicht. Het is nooit goed als één entiteit of groep in onze wereld dominant is, ook niet als het Westen dat is. Er wordt wel gezegd dat China op systeemniveau botst met het Westen, en dat als zowel wij als China niet veranderen, het de vraag is of we samen kunnen leven. Maar ik zou zeggen, we moeten ermee beginnen om een machtsevenwicht te creëren en in stand te houden. In de mensenrechtenraad zit één

“Het is nooit goed als één entiteit of groep in onze wereld dominant is, ook niet als het Westen dat is.”

China en een handvol westerse landen. Dan zijn er nog zo'n veertig andere landen, en om hen gaat het. Waarom doen ze wat ze doen? Ik denk dat we daar meer aandacht aan moeten besteden. Van een aantal landen is de motivatie duidelijk: die hebben zelf mensenrechtenschendingen. Maar bij een aantal is het niet zo duidelijk, dus laten we beter proberen hen te begrijpen.”

Hoe kijkt u naar de toekomst van de relatie tussen China en het Westen?

“In de jaren vijftig en zestig probeerden de VS de communistische partij te ondermijnen, onder andere door een economische boycot. In de daaropvolgende decennia werd China een bondgenoot tegen de Sovjet-Unie. Vanaf de jaren negentig was het idee om China in te kapselen in het

internationale systeem, dan zou het vanzelf zonder dwang veranderen. Nu blijkt dat niet gelukt, en ligt het weer helemaal open. Het meest waarschijnlijke scenario is dat we voorlopig in een touwtreksituatie blijven zitten. Ik vind het belangrijk om te zoeken naar een manier om met China te kunnen bestaan in één wereld, zonder dat we onze eigen principes opgeven. Het is te gemakkelijk om te zeggen: China is nu eenmaal China en wij zijn wie wij zijn en we laten het daarbij. Dat werkt in de praktijk ook niet omdat je voortdurend met elkaar te maken hebt. We moeten zoeken naar een manier om bij westerse principes te blijven, waarbij hoort dat we ervan overtuigd zijn dat bepaalde principes universeel zijn, maar we moeten dat doen op een manier waarbij we onder ogen zien dat China er is. Daarvoor zijn er geen gemakkelijke oplossingen.”

Samenwerken om hoop te bieden

Multilaterale organisaties zoals de VN kunnen niet zonder het maatschappelijke middenveld

“Wil je vrede in een land? Dan zul je moeten investeren in de jeugd en hen stabiliteit en hoop moeten geven!” Met deze woorden slaat dr. Somé, een hoge ambtenaar uit Burkina Faso, de spijker op de kop. Hoop, stabiliteit en vrede, grote doelen die vragen om samenwerking. Bij het bereiken ervan is een grote rol weggelegd voor de Verenigde Naties (VN), maar moeten we de kracht van het maatschappelijk middenveld niet onderschatten. In dit artikel duiden we de meerwaarde van multilaterale organisaties voor het werk in de ontwikkelingssector en doen we aanbevelingen om ook de kracht vanuit landen zelf optimaal te benutten.

Door Jacob van der Duijn Schouten en Jacoline de Kruijf

Voor organisaties die werken in ontwikkelingssamenwerking zijn de VN een belangrijke partij om armoede wereldwijd tegen te gaan. De VN spelen zich op papier misschien in New York of Geneve af. In de praktijk echter zien kleine landen, zoals Nederland, dat gezamenlijk veel bereikt kan worden. De grootste kracht van de VN is de coördinerende rol bij hulpverlening, de neutraliteit, de schaal waarop ze opereren en de capaciteit om samen te werken met nationale overheden. Ook hebben de VN een wereldwijd mandaat voor vredeshandhaving en -opbouw.

De VN-ontwikkelingsorganisaties, zoals UNDP, UN Women en UNFPA' pakken wereldwijde problemen aan die niet meer door nationale overheden kunnen worden opgelost. Zoals in Burkina Faso, waar in 2020 duizenden mensen op de vlucht sloegen. De VN spreken van de snelst groeiende vluchtelingen-crisis ter wereld. Inmiddels zijn er miljoenen mensen op de vlucht geslagen.

De VN zijn sinds hun oprichting een belangrijke macht in het bestrijden van armoede wereldwijd. Het UNDP pakt armoede, specifiek in de minst ontwikkelde landen, aan.

Hierbij zijn de VN een belangrijke leverancier van financiële middelen. Met name in conflictlanden zijn de VN aanwezig om technische ondersteuning te bieden en hun expertise in te zetten. De expertise en toegevoegde waarde van de VN komen in deze landen het beste tot hun recht. Dat zien we ook in Burkina Faso, het land van dr. Somé. Hij noemt hoop, stabiliteit en vrede als sleutelwoorden voor de toekomst van zijn land. In dat kader benaderde dr. Somé recent Woord en Daad met de vraag om gezamenlijk een nationaal plan voor jeugdwerkgelegenheid op te stellen.

Tegelijkertijd is de VN onmisbaar in het verlenen van humanitaire hulp in het land. Burkina Faso was tot 2014 een van de meest stabiele landen van Afrika. In 2014 werd president Blaise Compaoré gedwongen af te treden. In 2015 vond er een mislukte staatsgreep plaats. Helaas ging het in 2020 helemaal mis. Veel gebieden in het land zijn in handen van gewapende groepen. Dorpen zijn platgebrand en duizenden mannen, vrouwen en kinderen zijn gedood. De bevolking is massaal weggevlucht, meer dan een miljoen mensen zijn op de vlucht geslagen. Duizenden vluchtelingen zijn ondervoed en hebben dringend hulp nodig. De VN zijn aanwezig met hun World Food Programme (WFP). Medewerkers van het WFP delen voedselpakketten uit en verlenen humanitaire hulp.

AUTEURS

Jacob van der Duijn Schouten is Politiek adviseur bij Woord en Daad en tevens raadslid voor de ChristenUnie in de gemeente Zwijndrecht.

Jacoline de Kruijf is communicatiemedewerker beleidsbeïnvloeding bij Woord en Daad.

De VN stond en staat er als het nodig is. Terwijl tijdens Rutte-I de landenlijst van bilaterale hulp is gewijzigd en Burkina Faso door Nederland daarvan is verwijderd, waardoor er een einde kwam aan de Nederlandse relatie met dit land, gaat het werk van de VN en van het maatschappelijk middenveld in Burkina Faso gewoon door. Het meerjarenbeleid van de VN en van maatschappelijke organisaties kan duurzame verandering bewerkstelligen, in tegenstelling tot het kortdurende beleid van de regering van een donorland.

'First lady of the World' | Als we het hebben over de VN kunnen we niet om Eleanor Roosevelt heen. Deze voormalig first lady van de Verenigde Staten en echtgenote van president Franklin D. Roosevelt was een gelovige vrouw die de woorden uit Mattheus 25: 35-36 in de praktijk bracht. Ze was een vroege voorvechter van vrouwenrechten en zette zich in voor de rechten van zwarte Amerikanen. Eleanor Roosevelt werd niet voor niets 'The first lady of the World' genoemd. Na de dood van haar echtgenoot kwam ze in dienst van de VN. Ze werd daar één van de hoofdverantwoordelijken voor de opstelling van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Op 10 december 1958, de tiende verjaardag van de UVRM, zei Eleanor Roosevelt: "Waar beginnen de universele mensenrechten? Op kleine plaatsen, dicht bij huis – zo dichtbij en zo klein dat ze op geen enkele kaart van de wereld gezien kunnen worden. Maar die plekken zijn de wereld van individuele mensen; de buurt waarin hij woont; de

school die hij bezoekt; de fabriek, boerderij of kantoren waar hij werkt. Als deze rechten daar geen betekenis hebben, hebben ze weinig betekenis ergens anders."

Van noodhulp naar duurzame ontwikkeling | Eleanor Roosevelt had een ongekende invloed bij de VN. Op zijn manier heeft dr. Somé invloed in zijn land, in Burkina Faso, waar de nood hoog is. De VN zijn aanwezig om noodhulp te bieden. Toch is dat niet het enige wat het land vooruit kan helpen. Dr. Somé had het over het bereiken van duurzame, stabiele waarden, al spreekt voor zich dat ook noodhulp hard nodig is. Maar er zijn meer thema's van belang om dit land hoop, stabiliteit en vrede te geven.

De duurzame ontwikkelingsdoelen vanuit de VN zijn broodnodig om de droom van dr. Somé waar te maken. In 2015 zijn deze doelen, de duurzame ontwikkelingsdoelen (Sustainable Development Goals, hierna SDG's) opgesteld. De toevoeging van 'sustainable' heeft gezorgd voor een verbreding van de agenda. De doelen gaan niet alleen over ontwikkeling, maar ook over duurzaamheid, het beschermen van de natuur en het tegengaan van klimaatverandering. Samenhang tussen de thema's is het uitgangspunt voor de SDG's: beleid gericht op het ene doel, kan tenslotte ook impact hebben op het andere doel. In Burkina Faso wordt voornamelijk ingezet op de SDG's gericht op onderwijs, eerlijk werk en economische groei, het verminderen van ongelijkheid, klimaat, vrede en het opbouwen van partnerschappen.²

Onmisbaar: het maatschappelijk middenveld | De VN spelen een grote rol in het geven van noodhulp en het bestrijden van armoede in bijvoorbeeld een land als Burkina Faso, maar niet alle vormen van ontwikkelingssamenwerking lopen via de VN. Vanwege toeneemende ongelijkheid tussen en binnen landen, het voortduren van conflicten, humanitaire rampen, klimaatverandering en migratie verandert de context waarin de VN opereren. In ons werk zien we hoe organisaties uit het maatschappelijk middenveld (het geheel van formele en informele niet-gouvernementele organisaties en bewegingen in een samenleving die verschillende groepen en belangen vertegenwoordigen) een waardevolle aanvulling vormen op de multilaterale organisaties zoals de VN. Het maatschappelijk middenveld draagt bij aan een open samenleving, sterke democratie en rechtsstaat. Deze maatschappelijke organisaties gaan het gesprek aan met overheden, bedrijven en religieuze leiders, kunnen gemeenschappen mobiliseren en zijn met recht de haarvaten van een samenleving te noemen. Veel maatschappelijke organisaties, zoals bijvoorbeeld in Burkina Faso, hebben vaak een eigen achterban die overal aanwezig is in de samenleving en veranderingen in de samenleving kan bewerkstelligen. In Burkina Faso werkt Woord en Daad samen met SPONG. SPONG brengt nationale en internationale ngo's, ontwikkelingsorganisaties, onderzoeks- en opleidingscentra, jeugdbewegingen en thematische netwerken bij elkaar. Zo geven maatschappelijke organisaties, zoals SPONG, een stem aan hen die niet vanzelfsprekend gehoord worden.

De rol van het maatschappelijk middenveld in de ontwikkeling van landen is onmisbaar. In Burkina Faso zien de VN het belang van organisaties uit het maatschappelijk middenveld. Het World Food Programme werkt er samen met lokale organisaties om zoveel mogelijk mensen te bereiken. Gezamenlijk delen ze voedselpakketten uit en ondervoede kinderen worden doorverwezen naar het plaatselijke gezondheidscentrum dat ondersteund wordt vanuit het WFP. Zowel de VN als het maatschappelijk middenveld zijn nodig om de situatie in een land naar een hoger niveau te tillen.

De kracht van eigenaarschap | Dat het maatschappelijk middenveld in ontwikkelingslanden een grote rol speelt en moet spelen in het stimuleren van (sociale) ontwikkeling en zich bewust is van eigenaarschap, zien we in het werk van Woord en Daad van dichtbij. Daarbij is het van belang om in te zoomen op kwetsbare groepen in de samenleving, zoals jongeren die weinig toekomst zien. Daarom is de samenwerking tussen dr. Somé, de hoge ambtenaar uit Burkina Faso en Woord en Daad zo waardevol om gezamenlijk een nationaal plan op te stellen over jeugdwerkgelegenheid in Burkina Faso. Vanuit de markt wordt gekeken wat nodig is om jongeren gericht te trainen om zo een goede verbinding met de arbeidsmarkt te maken. Dr. Somé nodigde Woord en Daad uit om mee te schrijven aan het nationale programma en vroeg deze organisatie naar haar visie en aanpak. Deze uitnodiging is een gevolg van jarenlange relatieopbouw en

“Multilaterale instellingen als de Verenigde Naties en uitvoeringspartners zijn beide nodig om bij te dragen aan de oplossing voor globale problemen.”

samenwerking met maatschappelijke organisaties en overheidsinstanties in Burkina Faso.

Met een team van de Burkinese overheid en stakeholders waaronder Woord en Daad wordt dit plan gezamenlijk geschreven met het oog op de jeugd in Burkina Faso. Dr. Somé verwoordde het als volgt: “Wil je vrede in een land? Dan zul je moeten investeren in de jeugd en hen stabiliteit en hoop moeten geven!” Woord en Daad gelooft in deze aanpak om met een gezamenlijke visie op de private sector en systeemverandering op nationaal niveau in Burkina Faso iets te betekenen. Dr. Somé rapporteert aan de Burkinese president over dit programma. Een inspirerend voorbeeld van bottom-up ontwikkeling; de kracht van het maatschappelijk middenveld en van

eigenaarschap in het Zuiden.

Multilaterale instellingen als de Verenigde Naties en uitvoeringspartners zijn beide nodig om bij te dragen aan de oplossing voor globale problemen. In het bestrijden van wereldwijde armoede kunnen de VN veel betekenen. Daarnaast is de kracht van lokale maatschappelijke organisaties onmisbaar in de strijd tegen ongelijkheid en armoede. Zij geven een stem aan hen die niet vanzelfsprekend gehoord worden. Bovendien weten deze lokale organisaties precies wie hulp het hardst nodig hebben. Zij zitten in de haarvaten van de samenleving en weten als geen ander wat nodig is om een land en zijn inwoners vooruit te brengen. Zoals dr. Somé dat voor zijn land benoemde: hoop, vrede en stabiliteit.

Stedenbanden: uitstervend fenomeen?

Vaak kun je bij het binnenrijden van een stad of dorp rond het blauwe plaatsnaambord verwijzingen aantreffen naar meestal buitenlandse plaatsen waarmee een stedenband (jumelage) wordt onderhouden. Amersfoort, mijn woonplaats, onderhoudt sinds 1993 een stedenband met de Noord-Tsjechische stad Liberec. Toen wij een keer op vakantie gingen naar het Reuzengebergte in Tsjechië en onderweg langs Liberec reden, gaf dat toch even het gevoel van een band. Maar wat houdt die band in en wat is de actuele staat van al die stedenbanden?

Door Jan Hoogland

Eén van de meest beroemde stedenbanden was die van de Hanzesteden in de Middeleeuwen. Hierbij ging het niet om banden tussen twee individuele steden, maar om een soort verbond (de Hanze) tussen een groot aantal steden, vooral rond de kust van de Oost- en de Noordzee. De Hanze strekte zich uit van Turku in Finland tot Dinant in België. In Nederland zijn vooral de Hanzesteden aan de IJssel heel bekend.

Je zou de Hanze kunnen zien als een soort voorloper van de Europese Gemeenschap. Maar toen ging het niet om een verband van naties maar om een handelsverdrag tussen steden. Blijkbaar waren steden toen belangrijker en zelfstandiger dan nu. Dat gold zeker voor de Hanzesteden in het huidige Duitsland: Bremen, Hamburg, Lübeck, Stralsund. Met de opkomst van naties als de belangrijkste bestuurlijke eenheden, zijn dergelijke verbanden van steden naar de achtergrond gedrongen.

De huidige stedenbanden lijken dan ook een stuk informeler dan het toenmalige handelsverbond van de Hanze. In een bericht op de site van RTV Utrecht verklaart Elize Lanting, medewerker van de VNG: “Stedenbanden dateren van net na de Tweede Wereldoorlog. Toen werden ze aangegaan met Duitse steden om de relaties te herstellen. Later kwamen in de jaren zeventig stedenbanden met Afrikaanse steden erbij, als vorm van ontwikkelingshulp. Vanaf de jaren negentig kwamen daar weer Oost- en Midden-Europese steden bij om hen ‘te helpen met de democratisering en zelfstandigheid’”.¹

Een voorbeeld van zo’n stedenband met een Duitse stad is de band die het Nederlandse Soest onderhoudt met de gelijknamige Duitse stad (als ‘Seust’ uitgesproken). Volgens een bericht op de site van het Noord-Hollands Dagblad van 10 april 2015 bestond er toen al meer dan 60 jaar een sportuitwisseling met deze stad. Dit leidde in 2004 tot een officiële stedenband.² Dat bericht verscheen ter gelegenheid van het feit dat de Stichting Soest-Soest nieuw leven in deze stedenband wilde blazen, nu niet langer met alleen maar sportuitwisselingen, maar ook sociale en culturele uitwisselingen. Ondanks grote ambities in het jaar 2015 wordt er van het initiatief sindsdien niet veel meer vernomen.

Iets soortgelijks geldt voor de stedenband tussen Amersfoort en Liberec. Het enige spoor op internet is een subsidiebeschikking uit 2008 en een programma voor de viering in Liberec van het 15-jarig jubileum in datzelfde jaar. Een op 24 juli 2020 op de site van RTV Utrecht geplaatst bericht meldt: “Amersfoort

AUTEUR
Prof. dr. Jan Hoogland
is hoofdredacteur
van *Groen*.

heeft ‘inmiddels al een aantal jaar geen banden meer’ met het Tsjechische Liberec”.³ Dat dit geen uitzondering is blijkt ook uit een artikel van Anne Vader in het Reformatorisch Dagblad: ‘Hoe stedenbanden een stille dood sterven, maar gemeenten nog altijd over grenzen heen kijken’.⁴ Met dat laatste wordt duidelijk dat met deze neergaande lijn in de traditionele stedenbanden nog niet het hele verhaal is verteld en dat blijkt ook uit de praktijk.

Levende stedenbanden | Uit een snelle rondgang langs mensen die vanuit de ChristenUnie actief zijn in de lokale politiek bleek dat plaatselijk nog wel degelijk levende stedenbanden bestaan. ChristenUnie-raadslid Wouter Teeuw meldt dat er in Almelo nog diverse comités actief zijn. Zelf is hij actief betrokken bij een nieuw initiatief: “Ik trek zelf een initiatief om een stedenband te vormen met Ejmiatsin (Armenië). Het verzoek kwam uit Armenië zelf. Als ChristenUnie hebben we de raad hier via een motie unaniem achter gekregen. Daarbij zoeken we wel naar een wat modernere invulling dan de klassieke jumelages, vooral in de richting van ondernemers. Het proces is door corona en de oorlog daar vertraagd, maar ik hoop het voor de zomer rond te hebben.”

Ook Anita Merkus, ChristenUnie-raadslid in Smallerland, meldt dat zij actieve banden onderhieldden met een ondersteunende functie. Zij was daarbij betrokken vanuit haar rol als voorzitter van de stichting Werkgroep Ontwikkelingssamenwerking: “In 1995 is onze gemeente een stedenband aangegaan met een stad in Namibië. Doel was om

de stad op weg naar de democratie te kunnen bijstaan. In het begin is dat heel nuttig geweest, maar de laatste jaren merk je dat de projecten op gemeentelijk niveau niet van de grond komen of dat lopende projecten instorten. De roep is alleen om geld en niet (meer) om kennis of goederen. Deze laatste worden stevast afgewezen; een geschonken ambulance staat al meer dan 10 jaar bij de douane weg te roesten. Particuliere initiatieven daarentegen, buiten de gemeente om, hebben nog wel een kans van slagen. De behoefte aan ondersteuning van onze zijde is niet meer nodig op het vlak van de gemeentelijke overheid en wordt ook niet meer gevraagd. Langzaamaan wordt het nu een ‘slapende’ stedenband.”

Sytze Holtrop, ChristenUniefractie-voorzitter in De Fryske Marren, vindt stedenbanden nog altijd heel nuttig: “Voor gemeenteraadsleden is het nuttig omdat ze zo de mogelijkheid hebben om te zien hoe een en ander werkt in andere landen. Daarnaast is het mogelijk op deze manier onze kennis en ervaring te delen met andere landen. Zo heeft onze gemeente afgeschreven vuilniswagens geschonken aan een gemeente in Roemenië en hebben ze daar, met de gedeelde kennis en ervaring van hier, een milieu-straat opgezet. Die dient nu als voorbeeld voor de rest van het land. Ook zijn er contacten ontstaan tussen de verzorgingstehuizen hier en daar en worden er regelmatig vrachtauto’s vol met goederen van hier naar daar getransporteerd. Daarnaast is er een stichting die financiële middelen genereert om daar lokaal voedselpakketten te maken voor de mensen die dat nodig hebben.” Holtrop benadrukt

daarbij de wederkerigheid in deze contacten: “wij kunnen leren van de hulp die we daar bieden”.

Eerder kwam de eeuwenoude stedenband van de Hanze langs. Ook Deventer behoorde daartoe. Henrike Nijman, voorzitter van de ChristenUniefractie in de gemeenteraad, vertelt enthousiast dat de Hanze nog steeds actief is. Jaarlijks worden de Hanzedagen gehouden, telkens in een andere stad. Een groot evenement en meer dan alleen folklore. Zo wisselen de steden onderling hun ervaringen uit op het gebied van lokaal bestuur en functioneert het als een economisch en toeristisch netwerk.

Ook buiten de Hanze onderhoudt Deventer een aantal buitenlandse contacten. Onder andere met de regio rond de Roemeense stad Sibiu. Daar gaat het om uitwisseling van ervaringen op bestuurlijk niveau, om ondersteuning bij de opbouw van het lokale bestuur aldaar en de versterking van gemeentelijke diensten. Zo heeft Deventer de door henzelf vervangen wagens van de lokale brandweer geschonken aan Sibiu.

In het internationaliseringsbeleid van Deventer staat naast de banden tussen bedrijven vooral ook de ondersteuning van burgerinitiatieven centraal. Dat geldt niet alleen voor Sibiu maar ook voor een regio in Oeganda waar ook banden mee bestaan en verschillende *civil society* organisaties actief zijn. Deventer heeft daarom ook een *international office* ingericht, waar burgerinitiatieven ondersteuning kunnen aanvragen voor het opzetten van internationale activiteiten.

Soms kunnen stedenbanden

controverses oproepen, namelijk in die gevallen waar er discussie is over de mensenrechten ter plaatse of het beleid inzake diversiteit. Soms is dat een aanleiding om de stedenband te beëindigen of over deze verschillen van inzicht de discussie aan te gaan.

Stadsregio’s en wereldsteden | Kijk je wat verder naar de verandering van de internationale verhoudingen, dan lijken steden daarin opnieuw een steeds belangrijker rol te gaan spelen. Neem bijvoorbeeld de stadsregio’s in de buurt van onze landsgrenzen zoals Maastricht en Aken (Duitsland) of Almelo-Hengelo-Enschede en Münster (Duitsland) waar sprake is van vormen van grensoverstijgende samenwerking op regionaal niveau. Maar ook op wereldschaal zie je een dergelijke trend. In 2013 verscheen het boek van Barber, *If Mayors Ruled the World? Dysfunctional Nations, Rising Cities* waarin Barber betoogt dat grote steden in de internationale politiek een steeds belangrijker rol gaan spelen. In de hedendaagse netwerksamenleving lijken vooral die grote steden de knooppunten (*hubs*) van netwerken te worden. Juist deze steden spelen een cruciale rol in de grote politieke vraagstukken van deze tijd: klimaat, duurzaamheid, migratie. Vandaar Barbers vraag of je tegenwoordig niet de burgemeesters als de wereldleiders zou moeten beschouwen.

Dus ook al lijken de stedenbanden op hun retour, dat betekent allerm minst dat de lokale politiek zich niet meer met internationale relaties hoeft bezig te houden.

Boeken.

46 *Fairplay* in de economie

Recensie: *Kruis en Munt*

48 De contradicties van christelijk populisme

Recensie: *Concurrent of Bondgenoot*

50 De beteugelde leviathan

Recensie: *Wankel evenwicht*

Fairplay in de economie

Door Laurens Wijmenga

Lans Bovenberg en Paul van Geest
*Kruis en Munt. De raakvlakken van
economie en theologie.*
Utrecht: KokBoekencentrum
Uitgevers, 2021.
242 pagina's

Elke voetbalwedstrijd begint met de “toss”: de keuze tussen kruis of munt die bepaalt wie mag aftrappen. Voetbalassociaties zijn er legio bij dit boek over de ontmoeting tussen theologen en economen, geschreven door Paul van Geest en Lans Bovenberg: twee aanvoerders met een lange staat van dienst. Wordt het een meeslepende voetbalkraker of een lome pot zomeravondvoetbal?

Bovenberg en Van Geest hoeven in ieder geval niet meer te scoren. Beiden zijn als hoogleraar verbonden aan de universiteiten van Tilburg en Rotterdam en lid van prestigieuze adviesorganen. Ze zullen zich misschien herkennen in de biografie van Nederlands grootste voetballer Johan Cruyff. Na een imposante voetbalcarrière won hij als coach prijzen en diende ten slotte de samenleving via zijn Cruyff Foundation. Zijn verhaal staat symbool voor de reis die de mensheid volgens de auteurs moet maken naar een ‘steeds groter collectief bewustzijn’.

Want het hart van hun boek is een pleidooi voor een afscheid van het individualistische mensbeeld van de *homo economicus* en het ontwikkelen van een rijkere taal over economie waarin begrippen als vertrouwen

en wederkerigheid centraal staan. Het is een verhaal dat het tij meeheeft. Denk bijvoorbeeld aan de media-aandacht voor de Donut-economie, een alternatief economisch model ontwikkeld door Kate Raworth, en de kapitalismekritiek van de Franse econoom Piketty. Maar ook aan de opzichtige manier waarop politici van links tot rechts afstand nemen van het neoliberalisme als paradigma in economie en bestuur. Met twee zwaargewichten als pleitbezorgers voor een nieuw paradigma kan er dan weinig misgaan, zou je zeggen.

Maar benefietwedstrijden voor de samenleving kunnen ook dodelijk saai zijn. Met roestige spelers die soms nog een leuke voorzet kunnen produceren maar vooral hun maatschappelijke hobby's uitventen. Hoogstens interessant voor de handtekeningen na de wedstrijd. Soms dreigt het boek in deze valkuil te vallen en waaiert uit naar allerlei disciplines zoals sociologie, psychologie en organisatiewetenschappen. Hoewel het waardevol kan zijn om te putten uit meerdere disciplines, komt de tekst dan wat oppervlakkig en associatief over. Bovendien kun je je afvragen wie de tekst zal lezen en gebruiken. Een multidisciplinaire tekst kan immers ook makkelijk tussen wal en schip vallen.

Van Geest blijft van de beide auteurs het meeste op zijn eigen terrein; de hoofdstukken die hij schreef (1-3, 8 en 9) lezen als bibliografie van publicaties op het snijvlak van theologie en economie. De hoofdstukken die Bovenberg schreef (4-7) bevatten rake observaties zoals dat de levensstandaard en levensverwachting van de mensheid zijn ‘geëxplodeerd’ door de kapitalistische markteconomie; een feit dat nogal eens over het hoofd wordt gezien in het huidige discours over economische groei. Maar wellicht zou het beter zijn als

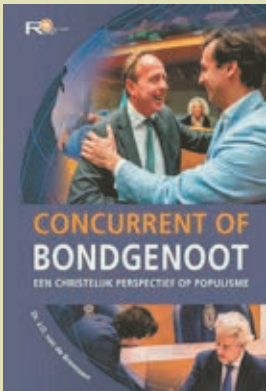
hij de hypothese die in *Kruis en Munt* wordt gepostuleerd, namelijk dat op waarden en vertrouwen gebaseerde economische activiteiten tot betere uitkomsten voor iedereen leiden (“1+1=3”) zou verfijnen en toetsen met de methoden uit de economische wetenschap. Bijvoorbeeld door de resultaten van zogeheten sociale ondernemingen, waarvoor een nieuwe rechtsvorm in wetgeving wordt voorbereid, onder de loep te nemen. In voetbaltermen: voor de sport zou het beter zijn als Bovenberg – net als Zlatan Imbrahimović – nog even zou meespelen op zijn positie. Wetenschap is immers een ambacht waarvoor geldt: schoenmaker blijf bij je leest.

Dat verdient het verhaal, want Bovenberg en van Geest schetsen samen een evenwichtig mensbeeld dat niet – zoals wel eens gebeurt – doorslaat naar een antropologie die draait om gelijkheid, zorg en relaties en concurrentie onnodig problematiseert. In de relationele economie die zij schetsen is ook aandacht voor de zondige kant van de mens en worden relaties niet uitgespeeld tegen transacties. Zowel diepe als brede vormen van economische samenwerking zijn nodig voor menselijke bloei.

De bijdrage die Bovenberg en Van Geest met *Kruis en Munt* leveren aan de ontwikkeling van het christelijke denken over de economie, is bijzonder relevant voor de ChristenUnie. Hun denkrichting sluit aan op weg die is ingeslagen met WI-publicaties zoals *Coöperatief kapitalisme* (2015) en *Rijnland werkt* (2017). En ook in het ChristenUnie verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamer wordt gezocht naar een ander “economisch receptenboek” met ingrediënten als samenwerking en relaties. In Bovenberg en Van Geest mogen we voetballers herkennen die meespelen in hetzelfde team.

De contradicties van christelijk populisme

Door Gertjan Schutte

Hans van de Breevaart
Concurrent of Bondgenoot. Een christelijk perspectief op populisme.
De Banier: Apeldoorn, 2020.
253 pagina's

Tijdens de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen in maart behaalden de PVV, PVV en JA21 gezamenlijk 28 zetels. De uitslag is voor meerdere uitleg vatbaar. Zo kan men betogen dat populistten tegen een electoraal plafond van 20 procent stuitten. Ook kan je beargumenteren dat populistten een belangwekkend, blijvend fenomeen zijn omdat zij steeds een aanzienlijk aantal zetels halen en daarom ook meer aandacht verdienen. Hans van de Breevaart, medewerker van het Wetenschappelijk Instituut van de SGP, is die laatste opvatting toegegaan. Volgens hem is het populisme een politieke stijl met een belangrijk verhaal. Hij onderbouwt die stelling in *Concurrent of bondgenoot. Een christelijk perspectief op populisme*.

Concurrent of Bondgenoot is zowel een analyse van het populisme als een pleidooi ervoor. Helaas heeft Van de Breevaart belangrijke kritiekpunten tegen het populisme niet verdisconteerd in zijn betoog. Politicoloog Jan-Werner Müller betoogde in zijn korte studie *What is populism?* (2016) dat populistten in Amerika en Europa steeds weer claimen dat zij 'het

volk' vertegenwoordigen. Dit is echter een morele claim die haaks staat op de empirische werkelijkheid. Met andere woorden, een populist als Trump stelt dat zijn aanhangers de echte Amerikanen zijn. Alle anderen zijn 'losers' en horen er niet bij, ook al hebben ook zij een Amerikaans paspoort. Müller vindt deze vorm van retorische uitsluiting problematisch, omdat de samenleving feitelijk heel divers is. Van de Breevaart weerlegt dit probleem niet.

Dit probleem uit zich in het hele pleidooi voor populisme in *Concurrent of bondgenoot*. Met zijn stelling dat populistten 'het gewone volk' vertegenwoordigen, doet van de Breevaart een morele claim die op gespannen voet staat met de empirische werkelijkheid. Populistten lijken steeds te proberen het belang van een minderheid groter te laten lijken dan dit in feite is en proberen zo de stem van anderen te overstemmen. Van de Breevaart spreekt bijvoorbeeld over 'allochtonen' als hij Nederlanders van Turkse of Marokkaanse afkomst bedoelt. Horen zij niet bij 'het gewone volk'?

Van de Breevaart benadrukt inderdaad het contrast tussen 'het gewone volk' enerzijds en een groep 'allochtonen' en moslims anderzijds. Met Samuel Huntington wordt dit uitgewerkt als een 'clash' tussen de 'joods-christelijke cultuur van het Westen' enerzijds en de islam of 'tribale culturen' anderzijds. Maar waar is die clash gesitueerd? Gezien de seculiere meerderheid in Nederland en elders lijkt dit niet over het heden te gaan. Maar ook als historisch betoog is dit problematisch. Zie bijvoorbeeld het proefschrift van Ewoud Sanders, die het rabiate antisemitisme in Nederlandse christelijke schoolboeken aantoonde. Bart Wallet betoogde al eens in "Zin en onzin van de joods-christelijke

traditie"¹ dat sinds 9/11 referenties naar een 'joods-christelijke traditie' vooral een retorische kunstgreep zijn om moslims te bekritisseren. Dat lijkt ook in dit boek het geval.

De concrete voordelen van het populisme voor de toekomst blijven vaag. Had het niet voor de hand gelegen om dit met behulp van de ontwikkelingen in Polen en Hongarije verder uit te werken? Dat kan bijvoorbeeld door een analyse te geven van hoe de rechtsstaat aldaar omgaat met minderheden, gevoed door het lokale 'rechtsgevoel'. Hoe past de heftige Jodenhaat in beide landen in het betoog van *Concurrent of bondgenoot*? Deze haat heeft er, zoals bekend, mede toe bijgedragen dat beide landen nauwelijks Joden herbergen. Van de Breevaart bespreekt ook niet hoe de rechtsstaat in Polen en Hongarije heden-daagse minderheden beschermt. Hij stelt retorisch dat er 'nog wel degelijk verschil' is tussen een land als Rusland enerzijds en Hongarije anderzijds, maar dat weerlegt de beschuldiging dat Orbán de positie van minderheden ondermijnt niet. Betekent die stelling dat een lokaal 'rechtsgevoel' de onderdrukking van minderheden en politieke oppositie legitimeert?

Die vraag heeft een voor de hand liggende Nederlandse tegenhanger. Retoriek over 'het gewone volk' verhuult dat zowel populistten als orthodoxe christenen een minderheid vormen in onze polder. Demografisch gezien is Nederland multicultureel, terwijl de meerderheid zich niet als christen beschouwt. Ligt het niet meer voor de hand dat de SGP de belangen en rechten van minderheden verdedigt, zowel die van moslims als orthodoxe christenen? Het nut en voordeel van populisme ten opzichte van dit alternatief blijven onduidelijk.

De beteugelde leviathan

Door Kars Veling

Daron Acemoglu en James A. Robinson
Wankel evenwicht. De eeuwige strijd tussen staat en samenleving (vertaling van *The Narrow Corridor: States, Societies and the Fate of Liberty*). Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2020. 640 pagina's

Een vrije samenleving is niet mogelijk zonder een sterke staat. Thomas Hobbes had gelijk: er is een leviathan nodig om anarchie te bedwingen en vrede te stichten. Maar die leviathan wordt een despotische macht als hij niet door een sterke samenleving wordt beteugeld. In hun nieuwe boek gebruiken Daron Acemoglu en James Robinson deze metafoor van een beteugelde leviathan voor een duiding van de politieke geschiedenis, in alle tijden en op tal van plekken.

Het beeld van een despotische leviathan is een krachtig beeld, maar de auteurs waarschuwen meteen voor misverstanden. De krachtmeting tussen staat en samenleving is geen zero sum game. Versterking van de staat is niet per se een bedreiging. Integendeel, als een sterkere samenleving die staat maar blijft beteugelen. De titel *Wankel evenwicht, de eeuwige strijd tussen staat en samenleving* moet dus niet statisch worden uitgelegd. Staten en samenlevingen moeten hard werken om zich te blijven ontwikkelen, binnen een smalle corridor tussen anarchie en despotisme. Gebruikmakend van het model van de beteugelde leviathan en het daarbij behorende narratief van de

smalle corridor, beschrijven Ocemoglu en Robinson een bonte verscheidenheid aan samenlevingen in hun worsteling met staatsvorming, meer dan zeshonderd pagina's lang. Het boek is instructief en vaak boeiend geschreven.

Er zijn staatloze samenlevingen die moeilijk op gang komen in de corridor. Ze zijn zwak door het keurslijf van stamrelaties, kasten en taboes. Desastreuze stammenstrijd verlamt bij voorbeeld de Democratische Republiek Congo. De huidige staat Libanon is machteloos doordat de samenleving is gevangen in een starre machtsverdeling tussen etnische en religieuze groepen.

In Europa ging het goed, constateren Ocemoglu en Robinson. Zij verklaren dat met de werking van een schaar, waarvan de Romeinse instituties het ene blad vormen en meer democratische mores van de Germanen het andere. Ook de Verenigde Staten lukte het om stappen te zetten in de corridor. De gemeenschappelijke vijand Groot-Brittannië gaf een belangrijke impuls. Er ontstond een federale staat, waarbij de handhaving van de slavernij als een beschamend compromis werd geaccepteerd. Die fundamentele fout heeft tot op vandaag consequenties. De federale staat werd beteugeld – of misschien moet je zeggen in z'n ontwikkeling beknot – door de macht van de staten en de grondwet met z'n befaamde amendementen.

Eenmaal op weg in de corridor kan er weer van alles misgaan. Een staat kan uit koers raken door verzwakking van de staat of juist door verzwakking van de samenleving. Ook Europese landen en de VS kunnen niet op hun lauweren rusten. Om binnen de corridor te blijven, zijn soms koerscorrecties

nodig. Maar die kunnen ook bedrieglijk zijn. In de Weimarrepubliek beloofde een sterke leider de gewone mensen weer een stem te geven, maar het lukte in Nazi-Duitsland niet de leviathan te beteugelen.

Het aantrekkelijke van het model van Acemoglu en Robinson is de eenvoud ervan. Maar bij nader inzien is de toepasbaarheid mede te danken aan de onbepaalde en wollige omschrijving van de kernbegrippen. Wat wordt tot 'de staat' gerekend? Wat wordt bedoeld met 'de samenleving'? Waar plaatsen we de macht van aandeelhouders en grote ondernemingen? En hoe staat het met religie, die de macht van een leviathan kan versterken, maar evengoed een samenleving kan mobiliseren? Hoe moet het recht worden geduid in termen van het model?

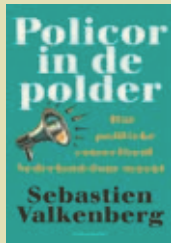
Wat dit laatste betreft dacht ik aan het monumentale *De oorsprong van onze politiek* (2011) van Francis Fukuyama. Ook in diens benadering van de ontwikkeling van staten is de vorming van een centrale macht cruciaal, evenals de democratische verantwoording van de staat tegenover de samenleving. Maar Fukuyama besteedt ook consequent aparte aandacht aan het recht, aan de *rule of law* voor zowel machthebbers en onderdanen. Daardoor kan hij beter dan Ocemoglu en Robinson rekenschap geven over deze voorwaarde voor de ontwikkeling van democratieën. Democratie zonder rechtsstaat is verraderlijk. China heeft kenmerken van een niet-beteugelde leviathan. Maar er is geen garantie dat een versterkte tegenmacht van de samenleving een positieve uitwerking zou hebben voor bijvoorbeeld een minderheid als de Oeigoeren.

Gesignaleerd.

Simone Weil
De noodzaak van wortels
Utrecht: Ten Have, 2021 | 320 pagina's

Wie in reces of vakantie behoefte heeft aan een politiek boek dat niet direct over politiek gaat, kan *De noodzaak van wortels* van de Franse filosoof Simone Weil erbij pakken. In deze voor het eerst in het Nederlands vertaalde klas-sieker beschrijft ze de onthechtheid van de 20e-eeuwer en zoekt ze remedies. Wie de moeite neemt, kan die remedies opnieuw vertalen naar onze eeuw, waarin wortelen en hechten nog steeds geen sinecure zijn.

Sebastien Valkenberg | *Policor in de polder*
Amsterdam: Ambo Anthos 2021 | 224 pagina's

De auteur in een interview met het ND: "Er dreigt herzuiling te ontstaan. De versplintering gaat veel verder dan die tijdens de verzuilde jaren. Toen bestond de samenleving uit drie of vier grote blokken die min of meer langs elkaar heen leefden. Nu wacht ons een hokjes-samenleving met steeds kleinere clubjes. Clubjes die de neiging hebben verder uiteen te vallen (...) Een tikkeltje vroom gesteld: als de eigenheid zo sterk wordt benadrukt, verstomt het gesprek."¹

Han Lörzing
Een land waarover is nagedacht. Een eeuw ruimtelijke ordening in Nederland
Amsterdam: De Geus, 2021 | 304 pagina's

Het traject van de Omgevingswet loopt niet al te soepel en over de datum van invoering is nog geen besluit genomen. Er is voor die invoering vast nog wel tijd om *Een land waarover is nagedacht* open te slaan, over hoe het aanzicht van Nederland tot stand kwam. Het boek gaat over een eeuw 'orderingsstaat': regie, planning en politiek rondom ruimtelijke ordening.

Jan-Werner Müller | *Wat is echte democratie?*
Amsterdam: Nieuw-Amsterdam, 2021 | 272 pagina's

"In een democratisch bestel zijn allerlei uitkomsten denkbaar die je vreselijk kunt vinden, maar wie er min of meer terloops van uitgaat dat die het eind van het systeem betekenen, bezondigt zich aan wat Saul Bellow ooit belachelijk maakte als 'crisisgeklets'. Wat zijn dan wel reële criteria om iets te kunnen uitroepen tot een moment van buigen of barsten? En is het mogelijk zulke criteria uit de sfeer van partijdigheid te houden?" (8).

Johan Norberg | *Hoe een open wereld ons verder brengt*
Uit het Engels vertaald door Pieter van der Veen en Chiel van Soelen
Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2021 | 400 pagina's

Norberg betuigt in zijn boek dat een open, liberale samenleving in het voordeel is van iedereen. Hij kan dat met tal van feiten onderbouwen. Maar overtuigt het ook? Peter Giesen daarover in de Volkskrant van zaterdag 15 mei 2021: "Open is beter dan gesloten, dat is een waarheid als een koe. De vraag is echter: hoe kan een open samenleving haar burgers zo veel veiligheid bieden dat zij niet naar een gesloten wereld gaan verlangen?"

Laura Jansen
Wij zagen een licht
Amsterdam: Thomas Rap, 2021 | 256 pagina's

Laura Jansen, zangeres, verbleef sinds september 2015 ruim twee jaar op Lesbos omdat zij niet lijdzaam wilde toezien bij het vluchtelingendrama dat zich daar afspeelde. Wat dit verwarrende verblijf met haar gedaan heeft, beschrijft zij in dit boek. Inmiddels heeft zij er ook een CD, *We saw a light*, over gemaakt.

René Didde | *Nederland Droogte Land. De strijd voor en om het water. Van waterschaarste en bodemdaling tot regentuinen en hoogwaterboerderijen*
Amsterdam: Uitgeverij Lias, 2021 | 192 pagina's

Ook al associëren wij ons land eerder met regenachtig weer en overvloedige drassigheid dan met subtropische omstandigheden, toch is er de laatste jaren sprake van een droogteproblematiek. Het volgende nummer van Groen zal aan dit thema gewijd zijn. In het boek *Nederland Droogte Land* gaat milieujournalist uitgebreid in op de achtergronden van deze problematiek en verkent hij wat er tegen te doen is.

Chris Hermans (red.) | *Vrijheid voor onderwijs. Een uitnodiging tot wisseling van perspectief* | Budel: Damon, 2021 | 160 pagina's

"Vrijheid van onderwijs, oftewel artikel 23 van de Grondwet, is een thema dat de laatste tijd op veel belangstelling kan rekenen in de pers, politiek en veel organisaties in en rondom het onderwijs. Onder redactie van Verusadviseur en hoogleraar Chris Hermans is de bundel *Vrijheid voor onderwijs*: een uitnodiging tot wisseling van perspectief geschreven waarin een voorstel tot wisseling van perspectief wordt gedaan: van vrijheid van onderwijs naar vrijheid voor onderwijs." Zie: www.verus.nl/aanbod/producten.

Actueel.

56 Ongekend onrecht – maar geen mysterie

Door Alex ten Cate

61 Long Lockdown Syndrome

Column door Wouter Beekers

62 Nullen en enen of kromme tenen?

Door Anthonie Drenth

68 Ja/ maar: Ethisch gevoelige kwesties

Door Eric Holterhues en Emile van Velsen

Ongekend onrecht – maar geen mysterie

Er is naar aanleiding van de toeslagenaffaire al veel gezegd over de ‘nieuwe bestuurscultuur’ die nodig is om het vertrouwen in rechtsstaat en democratie terug te winnen. Met de uitspraak van Gert-Jan Segers dat een contractverlenging voor premier Rutte er niet in zit, heeft de ChristenUnie een grote steen in de vijver gegooid. Tegelijk roept dit vragen op over de mate waarin wij als partij zelf deel zijn van de cultuur die we willen veranderen. Eén van de verklaringen die vaak wordt gegeven, is dat het ontsporen van de uitvoerende macht te maken zou hebben met ‘neoliberalisme’ of ‘marktwerking’.¹ De overheid is geen bedrijf, en de oorzaak van de malaise wordt gezocht in pogingen haar wel zo te laten functioneren. In dit artikel zal ik betogen dat deze analyse maar half waar is.

Door Alex ten Cate

De overheid is geen bedrijf, maar een organisatie is wel een organisatie. Juist de lessen die in het bedrijfsleven zijn geleerd, bijvoorbeeld naar aanleiding van schandalen in de financiële sector, kunnen voor de overheid leerzaam zijn. Het institutioneel falen van diensten als Belastingdienst, UWV en IND zou in ieder geval afdoende bewijs moeten zijn dat uitvoerings- en integriteitsproblemen niet vanzelf verdwijnen als het aandeelhouderschap en de operationele uitvoering in staatshanden ligt.

Het rapport over de kindertoeslagaffaire heet *Ongekend onrecht*. Dat is een terechte titel als die verwijst naar de enorme omvang van het onrecht, en naar het feit dat dit zo lang verborgen is gebleven. Hoe het heeft kunnen ontstaan, is echter maar al te goed na te rekenen. Hieronder geef ik twee denklijnen vanuit de bedrijfskunde die zouden kunnen helpen om ‘nieuw leiderschap’ vorm te geven: een lijn over structuur en een lijn over cultuur.

De schaduw van Frederick Taylor | Het idee dat ‘bedrijfsmatig denken’ de bron is van veel kwaad in overheidsland, is eigenlijk kritiek op het ‘wetenschappelijk management’ uit de school van Frederick Taylor (1856-1915). Het taylorisme beschouwt organisaties als gesloten systemen, waarin uitkomsten maakbaar zijn en efficiëntie het hoogste doel. Het spreekt daarbij over mensen als ‘human resources’ – menselijke grondstoffen.

De belangrijkste ingrediënten van het taylorisme zijn productiviteitssturing, scheiding tussen beleid en uitvoering, en prestatiebeloning. In de jaren negentig is onder de Nederlandse premier Kok en de Britse premier Blair dit denken onder de naam ‘New Public Management’ ook de norm geworden in de overheid. Uitvoeringsorganen krijgen doelen opgelegd en worden gestraft of beloond al naar gelang deze worden behaald. Dit geldt zowel voor overheidsinstellingen als de Belastingdienst als voor commerciële partijen aan wie taken worden uitbesteed – zoals zorgverzekeraars. Het euvel is dus niet ‘privatisering’, maar industrieel maakbaarheidsdenken: de overtuiging dat je elk beleidsdoel kunt afdwingen door er een ‘fabriek’ voor op te tuigen en iemand af te rekenen op wat daar van de band rolt.

Onderzoek aan de Vrije Universiteit heeft aangetoond dat in het falen van New Public Management twee belangrijke aspecten een rol spelen.² Het eerste is het vraagstuk van *contracteerbaarheid*. Dit gaat over de vraag in welke mate het bereiken van een gewenste uitkomst (bijv. ‘minder fraude’) binnen de invloedssfeer ligt van de uitvoeringsorganisatie die je er op aanspreekt. Dit speelt bij de

AUTEUR
Alex ten Cate heeft een adviespraktijk in persoonlijk leiderschap en organisatieontwikkeling, en is werkzaam als manager in de financiële sector.

*“De grens tussen goed en kwaad
loopt echter niet tussen
mensen die deugen en mensen
die dat niet doen, maar dwars door
het hart van elk mens.”*

Belastingdienst, maar ook bij de poortwachtersfunctie van de financiële sector. In beide gevallen overstijgt fraude vaak landsgrenzen, en wordt de bestrijding beperkt door Europese wetgeving over ‘vrij verkeer’.

Als het veld inherent complex is, de problematiek organisatie-overstijgend, en er in de uitvoering daadwerkelijke ethische dilemma’s moeten worden afgewogen, is de geëiste uitkomst maar zeer beperkt ‘af fabriek leverbaar’. Doen alsof dit wel zo is, werkt onrechtvaardige praktijken, perverse prikkels en verdoezeling van de waarheid in de hand.

Het tweede aspect hangt daarmee samen, en betreft de manier waarop *prestatie management* wordt toegepast binnen New Public Management. Als prestatiegegevens worden gebruikt voor belonen en straffen, versterkt dat de perverse prikkels.

Worden zij gebruikt voor systeembreed leren, dan werkt prestatie management juist positief. Meten om te verbeteren leidt tot leerwinst. Meten om af te rekenen leidt tot *window dressing*.

Het taylorisme loopt dus stuk op de complexe werkelijkheid waarin uitvoeringsorganisaties opereren. In een open en internationaal verbonden economie als de Nederlandse is fraude een *wicked problem* dat niet kan worden opgelost, maar slechts ‘getemd’. Dit vereist een samenwerking tussen beleid en uitvoering op basis van de erkenning dat je niet het maximum kunt doen maar wel het optimum. Het vereist een open systeem van uitwisseling van informatie, waarin meten leidt tot systeembreed verbeteren. Het vereist ook dat professionals ruimte hebben om in concrete situaties te besluiten op basis van de menselijke maat.

Het aangenomen amendement op het ChristenUnie-programma, opgesteld door het Zwolse raadslid Wietse de Boer doet hiertoe twee belangrijke voorstellen.³ Het instellen van een ‘gebruikersraad’ bij uitvoeringsorganen stelt zeker dat signalen waarvan moet worden geleerd, daadwerkelijk de top bereiken. Het recht op persoonlijk contact met een beslissingsbevoegde dwingt af dat er altijd gekeken wordt naar ‘de ene’.

De nieuwe samenwerking tussen Kamer en uitvoering (publiek én privaat) vraagt dat ethische dilemma’s en *trade-offs* open op tafel komen. Zo kunnen beleidsmakers leren van de praktijk, en verantwoordelijkheid nemen voor de consequenties en beperkingen van hun beleidskeuzes.

Principe boven consequentie | Een nieuwe verhouding kan niet zonder een nieuwe cultuur. In de woorden van bedrijfsethica Linda Trevino: “*the management of integrity cannot be separated from the integrity of management*”.⁴ Daarom doen symbolen ertoe, en dat rechtvaardigt de vraag of een premier een geloofwaardig gezicht van de verandering kan zijn.

De grens tussen goed en kwaad loopt echter niet tussen mensen die deugen en mensen die dat niet doen, maar dwars door het hart van elk mens – en dus ook elke bestuurder. ‘Moresprudentie’ (een woord van hoogleraar bedrijfsethiek Edgar Karssing) is een praktijk die kan worden ontwikkeld. Zoals elk bestuursgremium, kan ook een kabinet vervallen in tunnelvisie - ongeacht zijn goede intenties.

De befaamde kabinetsnotulen geven een fascinerend inkijkje in wat

psycholoog Albert Bandura ‘morele ont koppeling’ noemt. Vrijwel alle verschijningsvormen hiervan waren in de notulen terug te lezen. Eén voorbeeld is ‘morele rechtvaardiging’: ‘Houd het klein, want precedentwerking’. Een ander is ‘het verspreiden en verplaatsen van de verantwoordelijkheid’: ‘We kunnen nooit 18.000 man controleren’, ‘Kunnen we die diensten niet op afstand zetten?’.

In de financiële sector is na de crisis van 2008 en daarna veel aandacht besteed aan het onderwerp dilemma management. Belangen van klant, maatschappij, personeel en aandeelhouder worden bij belangrijke beslissingen expliciet gewogen, en het uitsluiten van moreel onzuivere redeneringen is deel van dat proces. Een principe gaat daarbij altijd boven een consequentie, tenzij je kunt uitleggen waarom (*‘comply or explain’*).

Ik wil hiermee allerm minst beweren dat het bedrijfsleven het lichtende voorbeeld is. Wel is het zo dat daar inmiddels praktijken zijn ontwikkeld waarvan de politiek zou kunnen leren. Veel dubieuze redeneringen die in de kabinetsnotulen over de toeslagenaffaire te lezen zijn, waren niet door de zeef van een goed uitgevoerde dilemma dialoog geglipt.

Idealisme en realisme | In een ingezonden stuk in NRC waarschuwt hoogleraar theologie Stefan Paas terecht tegen al te veel idealisme. Hij taxeert de pogingen kritische coalitiewoordvoerders te ‘sensibiliseren’ als “vanuit politiek opzicht niet in de haak, maar bestuurlijk wel begrijpelijk. Het gebeurt ook al sinds mensenheugenis, dus laten we niet doen alsof dit door Rutte is uitgevonden”.⁵

Enerzijds deel ik zijn oproep om van bestuurders niets bovenmenselijks te verwachten. Anderzijds lees ik ook hier een variant van morele ontkoppeling: dat het vaker voorkomt dat een kabinet haar verhouding tot de Kamer niet respecteert, bagatelliseert nog niet de ernst daarvan.

We krijgen vermoedelijk nooit 'betere leiders', want leiders zijn mensen. We kunnen wel betere praktijken ontwikkelen. Het vervangen van het 'fabriekspadigma' waarin gewenste uitkomsten worden 'gecontracteerd' naar uitvoeringsorganisaties door nieuwe, open vormen van samenwerking op basis van een gedeelde verantwoordelijkheid voor het temmen (niet het oplossen) van 'wicked problems' is daar een structuuraspect van. Het gericht werken aan 'moresprudentie' in onze hoogste bestuursorganen is er een cultuuraspect van. 'Tegenmacht' begint immers in het eigen denken van de bestuurder: bij het bewust organiseren van tegenspraak.

Lessen voor de ChristenUnie | Ik vond het mooi dat Gert-Jan Segers op het laatste ChristenUniecongres terugkwam op het beeld dat het cultuurprobleem alleen om de persoon Mark Rutte zou draaien. Als partij die leeft vanuit het evangelie praktiseer je vergeving, en erken je dat de 'geneigdheid tot alle kwaad' niet slechts in het hart, hoofd en handelen van de ander bestaat. Een focus op betere praktijken in plaats van 'betere' personen geeft ook onze bestuurders leerruimte.

De conclusie kan soms zijn dat een andere cultuur een ander boegbeeld nodig heeft. Tegelijk is dat niet het voorname. De vraag is hoe de ChristenUnie vanuit haar christelijk-sociale visie kan

bijdragen aan een oplossing. De twee denkrichtingen in dit artikel passen daar wat mij betreft bij.

Het afscheid van het industriële maakbaarheidsdenken is immers weinig anders dan de erkenning dat de samenleving bestaat uit verschillende 'kringen', die met respect voor ieders eigen rol steeds opnieuw hun onderlinge balans moeten vinden. Laat de ChristenUnie maar de partij zijn die de dramadriehoek tussen Kamer en kabinet en tussen publieke en private uitvoeringsinstanties overstijgt, en die zorgt dat keuzes en *trade-offs* open en eerlijk op tafel komen in ons parlement.

De wetenschap over morele ontkoppeling en moresprudentie is tevens weinig anders dan de aloude christelijke opvatting dat mensen zowel in staat zijn tot onvoorstelbaar goed als geneigd tot alle kwaad. In een gebroken wereld vergt integriteit continu onderhoud, en is het gezond als leiders in bedrijf én in openbaar bestuur daartoe actief tegenspraak organiseren.

Het "ongekend onrecht" van de toeslagenaffaire is ongekend heftig, maar ook volstrekt verklaarbaar en narekenbaar als je begrijpt hoe dynamieken in organisaties kunnen ontsporen. Een partij die hoopvol realistisch is, geeft zich reenschap van die werkelijkheid, maar zet ook de praktische stappen vooruit die ons stukje bij beetje kunnen helpen bij het terugwinnen van vertrouwen.

Long Lockdown Syndrome

Een jaar geleden verloor ik mijn oom Max aan de gevolgen van Covid. Max was echtgenoot, vader en gerenommeerd psycholoog. Drie jaar voor zijn dood brachten wij een hele dag door in zijn woonplaats Maastricht. We spraken over de littekens die het leven kan achterlaten, maar ook over de kracht die we juist daarin kunnen vinden. Dat gesprek was voor mij van grote betekenis, ook de omhelzing die erop volgde. Max stierf op 11 april 2020, op 73-jarige leeftijd. Vanwege de beperkingen aan groepsgrootte heb ik zijn begrafenis niet kunnen bijwonen. Ik huil opnieuw als ik die zin opschrijf.

In de maand dat mijn oom overleed vroeg Gert-Jan Segers aandacht niet alleen voor het risico van het virus, maar ook voor de impact van de lockdown. Hij suggereerde naast een *Outbreak Management Team* ook een *Impact Management Team* in te stellen. Om te kunnen leven, moeten we overleven. Maar wat is het leven als we niet samen kunnen zijn, samen kunnen liefhebben, samen kunnen werken, samen elkaars wonden kunnen verzorgen, samen kunnen rouwen? Onze lieve Heer heeft ons geschapen in verbondenheid, tot Hem en tot elkaar. Onze relaties zijn het zuurstof voor het leven. Ik ben er meer en meer van overtuigd dat sociaal zuurstofgebrek een grote en langdurige impact kan hebben. En juist vanuit de werelden van jeugdzorg en geestelijke gezondheidszorg komen die signalen indringend op ons af. Dat zijn signalen van diepe vermoeidheid, pijn en zingevingvragen, die langdurig isolement met zich meebrachten.

Ik vraag daarom aandacht voor wat ik zou willen noemen het Long Lockdown Syndrome. Het Impact Management Team mocht er niet komen. Maar ik wens onze samenleving toe dat dat we niet klein denken over die impact. Laten we het durven zien, in ons persoonlijke leven, maar ook in de politiek: de littekens die de long lockdown heeft achtergelaten.

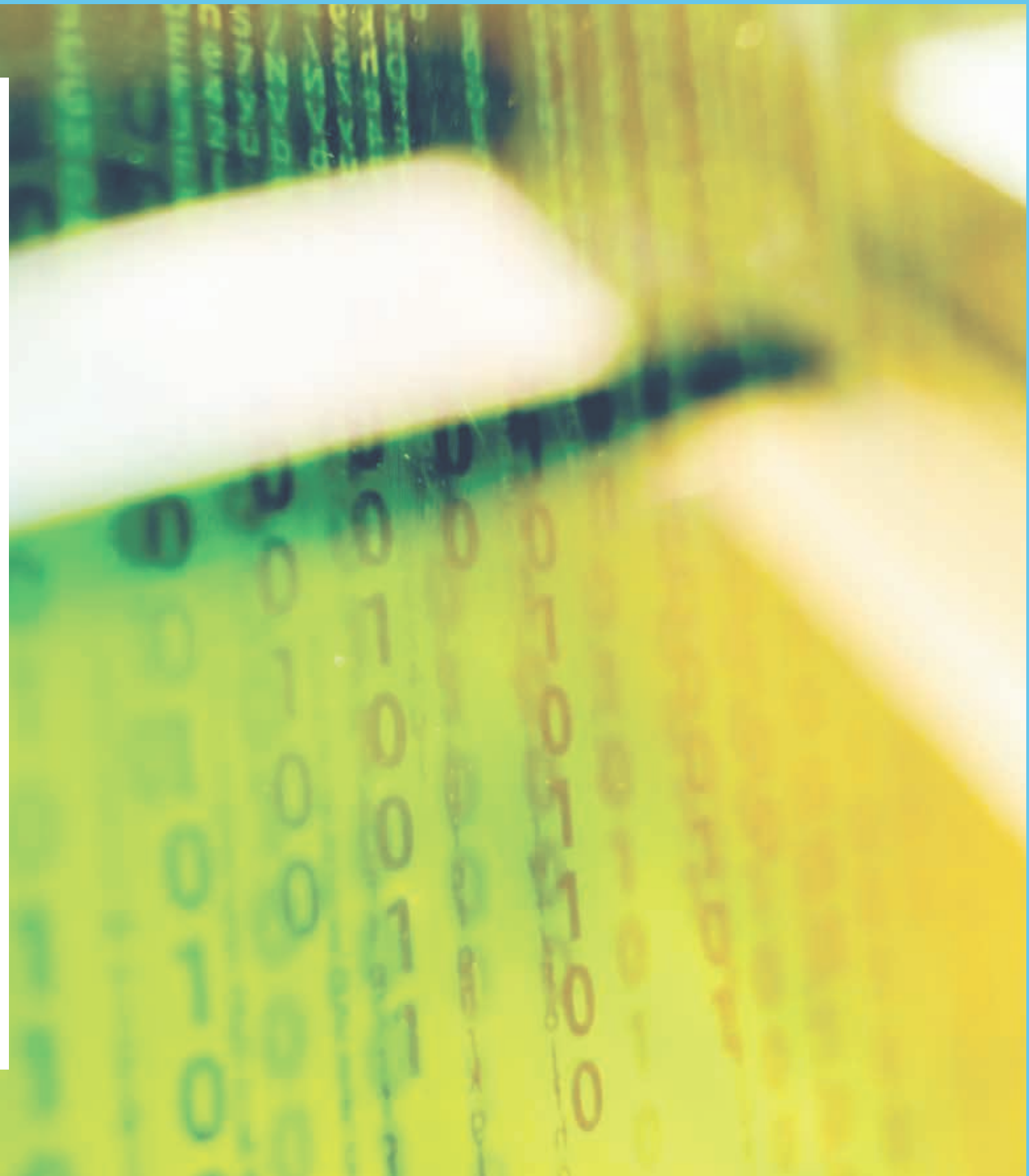
COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Nullen en enen of kromme tenen?

De marktpraat voorbij door beginselen van behoorlijke ICT

In de jaren '90 van de vorige eeuw kwam de digitale revolutie goed op gang. Internet en ICT zouden kennis vrijer en toegankelijker maken voor iedereen, sociale media zouden de wereld democratiseren en slimme software zou overheden en bedrijven efficiënter maken.¹ Anno 2021 is een deel van die beloftes ingelost, maar zeker niet allemaal. De vorige *Groen* besteedde ruim aandacht aan de impact van algoritmes, artificiële intelligentie en slimme software op de democratische rechtsstaat en burgerlijke vrijheden. Die aandacht is terecht, maar niet alleen de techreuzen treft blaam. Ook overheden en uitvoeringsorganisaties maken er regelmatig een potje van, met allerlei problemen voor burgers tot gevolg. Die problemen ontstaan doordat niet de burger, maar de ICT in het middelpunt staat. In deze bijdrage staat de vraag centraal hoe politici en uitvoeringsorganisaties deze problemen het hoofd kunnen bieden.

Door Anthonie Drenth

Overheids-ICT: een ongelukkig huwelijk? | Het valt niet te ontkennen dat er veel misgaat met ICT binnen overheidsorganisaties. Naast het feit dat ICT-projecten vaak vele malen duurder uitvallen dan begroot, kwamen er recentelijk ook andere fundamentele problemen aan het licht. Een korte greep uit het afgelopen jaar: het fraudesysteem SyRi werd via de rechter verboden omdat het systeem in strijd was met mensenrechten. Kortgeleden maakte de toeslagenaffaire pijnlijk duidelijk dat mede door ICT-systemen burgers vast kwamen te zitten in de bureaucratische molen.² De gemeente Enschede kreeg een flinke boete (van zo'n 600.000 euro) van de Autoriteit Persoonsgegevens vanwege WiFi-tracking, een systeem waarmee burgers in de binnenstad nauwkeurig kunnen worden gevolgd. De corona-app die er bij aanvang van de coronacrisis moest en zou komen, kwam moeilijk van de grond en is uiteindelijk nog steeds maar half af en nauwelijks geïmplementeerd. En zo kunnen we nog wel even doorgaan. Hoe komt het toch dat belangrijke aspecten zoals mensenrechten niet goed in die systemen worden geborgd? Wat maakt dat data van duizenden, soms zelfs miljoenen individuen in handen van cybercriminelen kunnen komen? Hoe komt het dat overheids-ICT steeds vaker tot uitsluiting in plaats van insluiting van burgers leidt?

Gevangen door bits en bytes | Om een antwoord op die vragen te kunnen formuleren, moet eerst de vraag gesteld worden waarom er überhaupt wordt geïnvesteerd in digitalisering. Het belangrijkste argument is dat overheden – net als bedrijven – ICT inzetten om efficiënter en effectiever te zijn in het produceren van hun producten en diensten. Het zelf kunnen inzien van de uitslag van een coronatest via de website is nu eenmaal goedkoper dan dat een callcentermedewerker over de uitslag moet bellen. ICT bespaart kosten en het voorkomt rompslomp. Problemen ontstaan als kostenreductie en efficiëntie als de drijvende waarden achter ICT gaan fungeren, en dat zijn nu juist – al dan niet bewust – de drijfveren achter overheids-ICT.³ Daar waar complexe maatschappelijke vraagstukken zich aandienen, bestaat het antwoord veelal in méér ICT. ICT heeft – soms flink opgeklopt door techbedrijven – de pretentie om die complexe maatschappelijke vraagstukken in hapklare brokjes op te delen om die vervolgens snel en efficiënt met behulp van software te kunnen adresseren. Maar dan wordt vaak vergeten dat op die manier andere waarden zoals het recht op privacy, rechtszekerheid, gelijkheid en

AUTEUR
Anthonie Drenth is bestuurskundige en als adviseur 'digitale veilige stad' werkzaam bij de gemeente Amersfoort. Hij schrijft regelmatig over digitalisering en de impact daarvan op de samenleving.

vertrouwen bekneeld kunnen raken. Zo leerde de GGD dat het registratiesysteem CoronIT – dat onder hoge tijdsdruk in elkaar werd geknutseld – weliswaar snel de juiste data kon verzamelen, maar ook dat er bij het ontwerp ervan maar nauwelijks was nagedacht over het beschermen van diezelfde data tegen malafide callcentermedewerkers. En zo kwamen slachtoffers van de toeslagenaffaire onder de roep om een hardere fraudeaanpak via het systeem Fraude Signaleringsvoorziening (FSV) in een digitale fuik terecht waar nauwelijks aan te ontsnappen was. Ze kwamen immers niet meer van het predicaat 'fraudeur' af, terwijl het in werkelijkheid ging om gastouderbureaus die ouders vertelden dat ze geen eigen ouderbijdrage hoefden te betalen. Wat vaak niet meer dan een vergissing was, werd daardoor als fraude behandeld. Protesteren hielp niet en procederen evenmin, zodat ouders werden gedwongen de gehele toeslag terug te betalen, ook het eventueel terecht ontvangen deel. Alleen maar voorbeelden waarin ICT-systemen leidend worden en burgers disciplineren in plaats van dienen.

Voor burgers is het gevolg: administratieve uitsluiting of erger. ICT kan op die manier verworden tot: "een digitale kooi waarin waarderationaliteit – de vraag met welke beginselen en principes bureaucratisch handelen moet worden ingegeven – wordt verdrongen ten faveure van een instrumentele rationaliteit die het realiseren van organisatorische doelen en het volgen van algoritmen en databases 'heilig' verklaart."⁴ Dit maakt dat overheids-ICT met een sterke hang naar efficiëntie en kostenreductie kan leiden tot verlies van aandacht voor belangrijke waarden, om nog maar te

zwijgen over het feit dat van kostenbesparing lang niet altijd sprake is.⁵ De menselijke maat, het oog hebben voor omstandigheden van burgers verdwijnt dan naar de achtergrond, terwijl perverse prikkels zoals discriminatie, uitsluiting of veroordeling het overnemen.⁶

Naar beginselen van behoorlijke ICT

Gebleken is dat politici en uitvoeringsorganisaties vaak te optimistisch zijn over de werking van ICT-systemen en eenzijdig gefocust zijn op kostenreductie en efficiëntie. Daardoor verslapt de aandacht voor belangrijke waarden die in de oplossing van maatschappelijke vraagstukken een centrale rol spelen en die niet door een louter instrumentele rationaliteit kunnen worden geadresseerd. Bovendien laten zij zich daarbij dikwijls te gemakkelijk inpalmen door de illusies van maakbaarheid die verkocht worden in de marketing van techbedrijven. Dat roept de vraag op hoe voorkomen kan worden dat uitvoeringsorganisaties met hun ICT-systemen (*smart* of niet) onbedoeld bijdragen aan de zojuist beschreven digitale kooi. Hoe kan bevorderd worden dat ICT zo wordt ingezet dat het bijdraagt aan juist die waarden die we in een democratische rechtsstaat hoog achten? Met een knipoog naar de 'algemene beginselen van behoorlijk bestuur' definiëren Widlak en Peeters in hun boekje *De digitale kooi* vier beginselen van 'behoorlijke ICT'. Ze vormen een leidraad voor het ontwerpen van ICT-systemen die gevoeliger zijn voor de sociale werkelijkheid van burgers en de aandacht voor efficiëntie en kostenreductie niet ten koste laten gaan van de aandacht voor publieke waarden. Let wel, het zijn beginselen. Deze dienen per keer

zorgvuldig te worden ingevuld en waar nodig uitgebreid. Die beginselen zijn:

Consistentie. Waar het in overheids-ICT nogal eens misgaat is waar ICT-systemen van diverse organisaties met elkaar verbonden worden. Categorieën en begrippen binnen die systemen kunnen per context en per organisatie sterk verschillen. Denk bijvoorbeeld aan de categorie 'geslacht'. Die kan betrekking hebben op gewenste aanspreekvorm, maar ook op iemands actueel juridische geslacht (het geslacht dat in de Basisregistratie Personen staat vermeld) of om het geboortegeslacht (het geslacht dat na de geboorte wordt opgetekend in de basisregistratie). Dit klinkt arbitrair, maar er zijn voorbeelden waarin dit soort semantische verschillen tot ernstige problemen leiden.⁷ Wie dus de gegevens van andere organisaties gebruikt, dient deze incongruenties in begrippen eerst op te lossen.

Informatie. Burgers hebben het recht om de informatie die organisaties over hen verzamelen in te zien en daar een overzicht van te ontvangen. Maar dat alleen is niet voldoende. De organisaties die de gegevens van burgers beheren, dienen hen ook te informeren wanneer hun gegevens worden gewijzigd, wie dat doet en waarom. Organisaties dienen burgers daarnaast te wijzen op de gevolgen die wijzigingen in registraties voor hen kunnen hebben. Dat vraagt dus om een actievere houding waarin burgers meer inzicht krijgen in de wijze waarop informatie over hen wordt verwerkt en welke consequenties dat heeft.

Maatwerk. Ten gevolge van de digitale standaardisering van gegevens en de beslissingen die daaruit volgen, wordt de ruimte van professionals voor het

leveren van maatwerk beperkt. Als gegevens digitaal worden gestandaardiseerd en daar beslissingen uit volgen, moet maatwerk mogelijk blijven. Binnen geautomatiseerde systemen met gestandaardiseerde procedures moet er altijd ruimte worden georganiseerd voor menselijke interventie.

Correctie. Als beslissingen automatisch worden genomen, moet het ook mogelijk zijn die beslissingen te corrigeren. De redelijkheid is hierin van belang. Zodra registratiefouten worden gecorrigeerd, moet het mogelijk zijn dat er met het oog op de omstandigheden van burgers een individuele afweging gemaakt wordt.

De conclusie moet luiden dat verantwoord ICT-gebruik door overheidsorganisaties mogelijk is, mits aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan: de menselijke maat moet centraal staan en er moet maatwerk kunnen worden geleverd. ICT moet worden benut waarvoor het bedoeld is: ter ondersteuning, maar nooit ter vervanging van menselijke beslissingen.

Oproep aan politici | Arjen Lubach betoogde in zijn programma *Zondag met Lubach* dat politici vastzitten in de 'digibetocratie'. Ze zouden te weinig kennis hebben om ICT te kunnen doorgronden, laat staan dat ze in staat zijn om sturing te geven aan de almaar doordenderende trein van de digitalisering.⁸ Maar ook al is het onredelijk om te verwachten dat politici zich al de nodige kennis en kunde eigen kunnen maken, toch moeten ze in staat zijn om alle mogelijkheden en beperkingen van ICT te voorzien om in de politieke arena

“Er moet een multidisciplinaire overheidsvisie komen op de samenleving die steeds verder digitaliseert en op de rol die de overheid daarbinnen wenst te nemen.”

verschillende waarden af te wegen om zo het algemeen belang te dienen. Helaas is dat echter niet altijd de realiteit. Want hoezeer ICT de realisering van belangrijke waarden ook kan realiseren, toch zien we doorgaans dat instrumentele waarden in automatiseringsprocessen overheersen. Daarom moeten politici weten welke belangen er op het spel staan en op welke wijze digitalisering daar al dan niet een bijdrage aan kan leveren. In navolging van het Rathenau Instituut roep ik politici op om met de volgende vier opgaven aan de slag te gaan om zo zorg te dragen voor een beter digitaal landschap⁹:

Ontwikkel een visie op digitalisering: Er moet een multidisciplinaire overheidsvisie komen op de samenleving die steeds verder digitaliseert en op de rol die de overheid daarbinnen wenst te nemen.

Voer een breed debat over digitalisering: De Eerste en Tweede Kamer dienen vaker maatschappelijke en ethische digitaliseringsvraagstukken te

bediscussiëren. Digitalisering is immers geen gegeven, maar vraagt om keuzes en beslissingen.

Versterk de rol van toezichhouders: ICT-systemen zijn complex en vaak zijn de consequenties die eruit voortvloeien moeilijk te voorzien. Er gebeurt nu nog te veel buiten juridische kaders om. De rol van toezichhouders moet om die reden worden versterkt.

Faciliteer de dialoog over digitalisering: Bedrijven, overheden en het maatschappelijk middenveld dienen met elkaar in gesprek te gaan over de betekenis van digitalisering en op welke wijze publieke waarden kunnen worden geborgd. Als politici deze oproepen ter harte nemen en daarnaast een vleugje bestuurlijke bescheidenheid tonen, dan kan digitalisering als proces en ICT als middel bijdragen aan de versterking van de rechtsstaat, de democratie en het algemeen belang.¹⁰

Ja.

Voor een partij met principes, zoals de ChristenUnie, plaatst de stelling ‘**Binnen een nieuwe bestuurscultuur is het niet passend ethisch gevoelige kwesties in het regeerakkoord te regelen**’ je direct voor een dilemma. Want als je programmapunten hebt die voor jou heel belangrijk zijn, wat wil je dan liever dan die stevig vast te leggen in een regeerakkoord? Toch vraag ik mij af of dat wel de beste weg is. Volgens mij zijn er twee opties: of je zet het normatieve uitgangspunt centraal of je kiest meer voor een waardenoriëntatie.

In het eerste geval richt de aandacht voor ethisch gevoelige thema’s zich al snel op de legaliteit ervan: mag het of mag het niet? Moet de medewerking aan de beëindiging van het leven van iemand die haar of zijn leven als voltooid beschouwt al dan niet verboden worden? Ik wil niet lichtvaardig over die vraag oordelen, maar wat levert een dergelijk verbod op? Zeker als het geregeld wordt in een regeerakkoord als voorwaarde voor regeringsdeelname van één of meerdere partijen die gezamenlijk geen meerderheid vormen. Steeds zal aan een dergelijk verbod het label hangen dat het om een minderheidsstandpunt gaat. Bovendien zal de discussie om de opheffing van dat verbod bij de eerstvolgende kabinetsformatie meteen weer oplaaien.

In het tweede geval zie ik het principiële standpunt van de partij veel meer als een aandachtspunt dat aanhoudend geagendeerd moet worden. Neem opnieuw het voorbeeld van voltooid leven: als medewerking aan levensbeëindiging op de één of andere wijze gelegitimeerd wordt, dan zal de discussie over de vraag wat wij onder goed leven en goed samenleven verstaan daarmee niet ophouden. Hoe willen wij omgaan met mensen die kwetsbaar zijn of ouder worden? Wat te doen als geconstateerd wordt dat sommige ouderen zich onder druk gezet voelen omdat hun leven als zinloos wordt beschouwd? Hoe om te gaan met de zinloosheidservaring van mensen die eenzaam zijn? Hoe gaan we om met het gegeven dat economische waarden in veel beleid zo centraal staan, ten koste van andere waarden?

Als je mij naar mijn voorkeur vraagt in dit dilemma zou ik zeggen dat ik liever zie dat de discussie over dergelijke vragen gaande blijft en er een voortdurende alertheid is voor de gevoeligheden van het beleid. En deze discussie hoort thuis in de Kamer, hoort gevoerd te worden tussen kabinet en volksvertegenwoordigers. Het met een normatieve insteek in een regeerakkoord vastleggen van een verbod kan tot gevolg hebben dat we dit uiterst belangrijke gesprek over de beschermwaardigheid van het kwetsbare leven niet meer voeren.

AUTEUR Eric Holterhues, directeur van Oikocredit Nederland

Maar.

Binnen een nieuwe bestuurscultuur is het wel passend ethisch gevoelige kwesties in het regeerakkoord te regelen. Het gaat hier om fundamentele zaken die binnen de ChristenUnie niet ter discussie staan, zoals de beschermwaardigheid van het menselijk leven en het belang van de onderwijsvrijheid. Dat roept de vraag op welke strategie het meest effectief is.

De klassieke benadering is de poging om het verder oprekken van ethische kwesties tegen te houden, zoals tijdens Rutte III. Dit lijkt de meest vanzelfsprekende en in ieder geval meest principiële optie. Maar de consequentie kan zijn dat de ChristenUnie daarmee in de oppositie komt en aan invloed verliest.

Een alternatieve strategie past mijns inziens goed bij de bredere Haagse ambitie van een nieuwe bestuurscultuur. De ChristenUnie erkent dan enerzijds dat haar principiële standpunten – hoe pijnlijk ook – minderheidsstandpunten zijn en buiten het regeerakkoord vallen. Uiteraard heeft de ChristenUnie zelf alle vrijheid om conform haar standpunten te stemmen en handhaving te borgen. Anderzijds vraagt ze hiervoor echter extra waarborgen terug vanuit beschafde omgang met minderheden: vrijheid van gewetensbezwaarden en actief preventiebeleid.

Zo kunnen rechten worden vastgelegd voor professionals met individuele gewetensbezwaren, zoals artsen en verpleegkundigen. Daarnaast kan er ruimte worden gemaakt voor preventie rondom ethische vraagstukken door achterliggende maatschappelijke oorzaken te onderzoeken en daar politiek het gesprek over te voeren. Hier kan gedacht worden aan de commissie Schnabel die wees op het belang van sociale contacten en zingeving bij ouderen met een euthanasiewens. Soms is het wenselijk om de dialoog in EU-verband te voeren, zoals in het geval van het gebruik van embryo's voor wetenschappelijk onderzoek en het stimuleren van alternatieven daarvoor.

Ethische vraagstukken doen zich ook voor in andere domeinen zoals onderwijs en onderzoek. Paradoxaal genoeg lijken het de schreeuwerige flanken binnen ‘progressieve’ partijen die het eigen liberale partijkarakter en mogelijke regeringscoalities ondermijnen. Actueel is het omarmen van het Amerikaanse ‘Woke’ denken over ras en gender. Met name het onderwijs lijkt het terrein te zijn waarop deze ‘progressieve krachten’ ethisch willen strijden, zoals onlangs op Cambridge University. Dit vereist dat de ChristenUnie actief inzet op versterking van de vrijheid onderwijs en academische vrijheden.

De partij staat voor een complex dilemma welke benadering te kiezen. De tweede koppelt bestuurlijke vernieuwing en ethisch gevoelige kwesties op een waarachtige manier. De ChristenUnie wordt zo de partij van de Ware vrijheid!

AUTEUR Emile van Velsen, directeur Instituut voor Sociale Opleidingen, Hogeschool Rotterdam. Hij schreef deze bijdrage op persoonlijke titel

Migratiecongres christelijk-sociaal migratiebeleid in gesprek met de praktijk

Het debat over migratiebeleid lijkt soms op slot te zitten, maar in de praktijk zijn hoopvolle perspectieven te vinden. Tijdens een online congres op vrijdagmiddag 9 juli willen we daarin een stap doen. We nodigen u uit mee te denken en samen te komen tot een hoopvol en verbindend verhaal over migratiebeleid.

De praktijk biedt daar bij uitstek inspiratie voor, ondervond WI-onderzoeker Laurens Wijmenga. Tijdens dit congres deelt hij de conclusies van zijn onderzoek naar asielmigratie, arbeidsmigratie en migratiestromen. Praktijkdeskundigen Andrea Pool, Tjalling Vonk en Marco van der Graaf delen in break out-sessies hun praktijkervaring. Welke dilemma's komen zij tegen, en welke hoopvolle inzichten biedt de praktijk? Het slotwoord is voor Tweede Kamerlid Don Ceder. Wat is zijn visie op migratiebeleid?

Datum en tijd | vrijdag 9 juli, 15.00 tot 16.30 uur

Sprekers | Laurens Wijmenga en Don Ceder

Break-outsessies over

- asielmigratie, met een inleiding van Andrea Pool, asieladvocate
- arbeidsmigratie, met een inleiding van Tjalling Vonk, raadslid (Rotterdam) en Leger des Heils-medewerker
- de grondoorzaken van migratie, met een inleiding van Marco van der Graaf, CEO World Vision

Meer informatie en aanmelden via | wi.christenunie.nl/migratiecongres

Agenda.

Woensdag 23 juni

Mini-symposium 'Ontspannen samenleven -
de waarde van een wekelijkse rustdag'
Via Zoom, aanvang: 19.30, meer informatie:
wi.christenunie.nl/ontspannensamenleven

Vrijdag 9 juli

Migratiecongres -
Christelijk-sociaal migratiebeleid in gesprek met de praktijk
Via Zoom, aanvang: 15.00 uur, meer informatie:
wi.christenunie.nl/migratiecongres

Noten.

p 6-9

1. T. A. Börzel en M. Zürn, "Contestations of the liberal international order: from liberal multilateralism to postnational liberalism," *International Organization* (2021): 1-24.
2. The Economist. "Emmanuel Macron in his own words," *The Economist*, 7 november 2019.
3. In Den Haag zijn o.a. het Internationaal Gerechtshof en de Organisatie voor het verbod op Chemische Wapens gevestigd.
4. Deze cijfers zijn gebaseerd op de dataset van Pevehouse e.a.: J.C.W. Pevehouse, T. Nordstrom, R.W. McManus en A. S. Jamison (2020) "Tracking organizations in the world: the correlates of war IGO Version 3.0 datasets," *Journal of Peace Research* 57, no. 3 (2020): 492-503.
5. L. Hooghe and G. Marks, "Delegation and pooling in international organizations," *Review of International Organizations* 10 no. 3 (2015): 305-328.
6. L. Hooghe, G. Marks, T. Lenz, J. Bezuijen, B. Ceka and S. Derderyan, *Measuring International Authority*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
7. Hooghe and Marks, "Delegation and pooling," 305-328.
8. J. Tallberg and M. Zürn, "The legitimacy and legitimation of international organizations: introduction and framework," *The Review of International Organizations*, 14 no. 4 (2019): 581-606.
9. Ibid.
10. Ibid.
11. Onder de Biden-regering is de VS weer aangesloten als waarnemer in de VN Mensenrechtenraad.
12. Talberg and Zürn, "The legitimacy and legitimation," 581-606.

p 10-16

1. S. Polinder en G.J. Buijs (red). *Christian Faith, Philosophy and International Relations: The Lamb and the Wolf*. Leiden, Boston: Brill, 2019.
2. C. De Gruyter. "Zo naïef was de EU niet bij de inkoop van vaccins." *NRC*, 16 april, 2021.
3. Govert Buijs heeft een boeiend artikel geschreven waarin hij uiteenzet hoe ideologieën verschillend kunnen zijn en ook verschillende reacties vereisen vanuit het christelijk geloof: G. Buijs. "Ideologies, the Quest for a Just Society, and Christian Responses." In *The Wiley Blackwell Companion to World Christianity*, edited by L. Sanneh and M.J. McClymond, 200-2017. Hoboken: John Wiley & Sons, 2016.
4. Zie: M. Gobush. "Resurrecting Woodrow Wilson: A Christian Critique of Liberal Internationalism." *Providence*, 29 juni 2018 en J. Menchik. "Woodrow Wilson and the Spirit of Liberal Internationalism." *Politics, Religion & Ideology* (2021): 1-23.

p 34-39

1. United Nations Development Programme, United Nations Women, United Nations Population Fund.
2. Zie: Knowledge Platform Sustainable Development Goals, "Voluntary National Review Burkina Faso (2019)", Geraadpleegd op 4 mei 2021. <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=30022&nr=1135&menu=3170>.

p 40-43

1. B. Teunissen. "Gebrek aan geld, belangstelling en idealen: steeds minder stedenbanden." *RTV Utrecht*, 24 juli, 2021.
2. H. van Keken. "Nieuw leven voor stedenband Soest-Soest." *Noordhollands Dagblad*, 10 april, 2015.
3. B. Teunissen. "Gebrek aan geld, belangstelling en idealen: steeds minder stedenbanden." *RTV Utrecht*, 24 juli, 2021.
4. A. Vadder. "Hoe stedenbanden een stille dood sterven, maar gemeenten nog altijd over grenzen heen kijken." *Reformatisch Dagblad*, 16 mei, 2017.

p 48-49

1. B. Wallet. "Zin en onzin van 'joods-christelijke traditie'," *Christen Democratische Verkenningen*, 2012 (herfst), 100-108.

p 52

1. P.H. De Jong. "Filosoof Sebastien Valkenberg pleit voor nuchterheid. 'We zijn een gevoelig landje geworden.'" *Nederlands Dagblad*, 9 april 2021.

p 56-60

1. Zie bijvoorbeeld: E. Tonkens. "Stuur de marktwerking naar huis, niet het kabinet," *NRC*, 4 januari 2021.
2. R. F. Speklé and F. H. M. Verbeeten. "The use of performance measurement systems in the public sector: Effects on performance," *Management Accounting Research*, 25 no. 2 (2014), 131-146.
3. Amendement op het Verkiezingsprogramma 2021-2025, nr. 12: "Investeren in vertrouwen bij overheidsinstanties".
4. L.K. Trevino and K.A. Nelson. *Managing business ethics: Straight talk about how to do it right*. Hoboken: John Wiley & Sons, 2021.
5. S. Paas. "Haagse rituele opwinding ondermijnt vertrouwen," *NRC*, 30 april 2021.

p 62-67

1. M. Campbell-Kelly, W. Aspray, N. Ensmenger en J.R. Yost. *Computer. A history of the Information Machine*. Philadelphia: Westview Press, 2014 (3rd edition): 275-306.
2. J. Frederik. *Zo hadden we het niet bedoeld*. Amsterdam: De Correspondent, 2021.
3. A. Widlak en R. Peeters. *De digitale kooi. Over (on)behoorlijk bestuur door informatiearchitectuur*. Den Haag: Boom bestuurskunde, 2018.
4. Ibid, 98.
5. C. O'Neill. *Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. New York: Crown Publishing Group, 2016.
6. M. Stikker, M. *Het internet is stuk: maar we kunnen het repareren*. Breda: De Geus, 2019, 127.
7. Zo leidde een geslachtsverandering tot problemen bij de ICT-systemen van de RDW waardoor een persoon het rijbewijs niet kon verlengen. Zie: Wildak & Peeters, *De digitale kooi*, 89.
8. *Lubach op zondag*. 2021. Seizoen 13, aflevering 2, 'Digibetocratie'. VPRO. 14 februari 2021 op NPO3.
9. L. Kool, J. Timmer, L. Royakkers en R. van Est. *Opwaarderen - Borgen van publieke waarden in de digitale samenleving*. Den Haag: Rathenau Instituut, 2017.
10. S. Berns, F. van Dalßen, N. de Jong, en R. Stolk. *Publieke waarde realiseren door digitalisering en participatie*. Berenschot, 2019.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 5, nr. 2, juni 2021.
Oplage: 4.500 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij volgend nummer: 9 juli 2021.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2021: € 36,00* per jaar.
T/m 26 jaar € 20,00.* Donateur WI (kwartaalbetaling) € 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (redactievoorzitter)
Addy Plieger (namens Bestuurdersvereniging)
Jan Hoogland (hoofdredacteur)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Robert van Putten (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema | folkertrinkema.com

Druk

Drukkerij Kempers BV | Aalten

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort.
KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2022 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2020. Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

"Zo bouwen we aan 'an ever closer union', steeds dichterbij burgers en aan een Europese Unie die vecht voor het klimaat, een humaan asielbeleid, geloofsvrijheid en de tegenonderdrukking wereldwijd."

Anja Haga en Pieter Dirk Dekker, p23